

Ο «ΙΣΧΝΟΣ» ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ. ΟΨΕΙΣ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΟΘΕΣΜΙΚΗΣ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΗΣ ΣΥΛΛΟΓΙΚΗΣ ΔΡΑΣΗΣ

Μιχάλης Ψημίτης, διδάσκων στο Παν/μιο Αιγαίου, Τμήμα Κοινωνιολογίας
Νικόλας Σεβαστάκης, διδάσκων στο Παν/μιο Αιγαίου, Τμήμα Κοινωνιολογίας

Εισαγωγή

Το εκσυγχρονιστικό πρόταγμα, όπως αρθρώνεται συχνά τα τελευταία χρόνια στην Ελλάδα, φαίνεται να περιγράφει κάθε φορά διαφορετικές εννοιολογήσεις, μεταξύ τους πότε υπαλλακτικές και πότε συμπληρωματικές, μερικές εκ των οποίων θα εξεταστούν και εδώ. Υιοθετούμε εκ προοιμίου ένα διπτό σχήμα εξέτασης του εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα. Σύμφωνα με μια αδρή διατύπωση αυτού του σχήματος, οι πολιτικές, θεσμικές και ιδεολογικές εκφάνσεις του εκσυγχρονισμού είναι δυνατό να μελετηθούν: (α) είτε υπό το πρίσμα των εσωτερικών ανακατατάξεων που αυτός επιφέρει ως πλέγμα παρεμβάσεων στην υπάρχουσα πραγματικότητα του κράτους, της οικονομίας, της πολιτικής διαδικασίας, των συμφερόντων κ.τ.λ., δηλαδή το βάθος των ρήξεων και των τομών που επιβάλλει στις κατεστημένες δομές, σχέσεις και νοοτροπίες, (β) είτε υπό το πρίσμα των σχέσεων που παρατηρούνται στη δεδομένη συγκυρία ανάμεσα στο πολιτικό και στο κοινωνικό, δηλαδή, απλοϊκά διατυπωμένο, κατά πόσον οι όποιες εκσυγχρονιστικές επιλογές αντανακλούν τη δυναμική (ανα)συγκρότηση της κοινωνίας των πολιτών ή συνιστούν το αποτέλεσμα μιας σχετικής αυτονόμησης του πολιτικού σε συνθήκες μετα-λαϊκίστικου αναπροσανατολισμού του τύπου διακυβέρνησης.

Στο πλαίσιο αυτής της εργασίας θα προσπαθήσουμε να συνθέσουμε τα παραπάνω πρίσματα, έτσι ώστε να καταστεί φανερό ότι ο διαφαινόμενος χαρακτήρας του «σύγχρονου» εκσυγχρονισμού στη χώρα μας συναντάται ποικιλοτρόπως (θετικά και αρνητικά) με τις παραμέτρους των μορφών συλλογικής δράσης που αναπτύσσονται στην κοινωνία.

1. Εκσυγχρονισμός και εκσυγχρονιζόμενες πραγματικότητες

Ο εκσυγχρονισμός στη συνήθως κυρίαρχη πολιτική εκφορά του εμφανίζεται ως αναπότρεπτη πραγματικότητα και όχι ως επιλογή. Αυτή η εκσυγχρονιστική «αυτοθέ-

ομηση» συνδέεται αναμφίβολα με το γεγονός ότι οι επιδιωκόμενες μεταρρυθμίσεις πρέπει να ενταχθούν σε μία, κατά το δυνατόν, ενιαία πολιτικο-διοικητική λογική, της οποίας τελικό κριτήριο αναφοράς είναι οι επιταγές της οικονομίας. Το γεγονός αυτό, ωστόσο, όσο και αν προκαθορίζει τους τομείς και τις κατευθύνσεις των παρεμβάσεων, δεν προδιαγράφει πλήρως και το ακριβές περιεχόμενό τους. Το πολιτικό-διοικητικό σύστημα διακυβέρνησης οφείλει διαρκώς να παράγει κοινωνική συναίνεση στις πολιτικές του, και για να το πετύχει αυτό δεν αρκεί η συνεχής επίκληση των αδήριτων επιταγών της εθνικής οικονομίας, ούτε καν στο πλαίσιο της αυξανόμενης πίεσης των διαδικασιών παγκοσμιοποίησης. Έτσι, ο εκσυγχρονισμός, μέσα στο δημοκρατικό παιχνίδι, λογοδοτεί συνεχώς για πολιτικές που συγκρούονται με κοινωνικά συμφέροντα και κοινωνικές στάσεις. Σε αυτό το σημείο θα εξετάσουμε τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που αποκτά σήμερα στη χώρα μας ο εκσυγχρονισμός, αντιμέτωπος με πραγματικότητες που συνδέονται με την οικονομία, την κοινωνία και τη γραφειοκρατία.

1.1. Θεσμικό, πολιτικό και ιδεολογικό περιεχόμενο του εκσυγχρονισμού

Ο εκσυγχρονισμός, έτσι όπως παρουσιάζεται στον ελληνικό δημόσιο λόγο την τελευταία πενταετία, μοιάζει να έχει τουλάχιστον τρία διαφορετικά πλαίσια αναφοράς. Το πρώτο πλαίσιο συνδέεται με την πλήρη και βαθιά ενσωμάτωση της Ελλάδας στους μηχανισμούς και στη δομή της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Στην περίπτωση αυτή παραπέμπει στον εξευρωπαϊσμό, στη σύγκλιση με τη μέση «ευρωπαϊκή πραγματικότητα, σύγκλιση η οποία μπορεί να μετρηθεί με ποσοτικά-στατιστικά ή ποιοτικά κριτήρια. Σύμφωνα με όσους υιοθετούν κυρίως αυτό το πλαίσιο αναφοράς, η βασική ιδεολογική σκοπιμότητα του εξευρωπαϊσμού είναι να αρθεί η «ελληνική εξαίρεση», δηλαδή να ξεπεραστούν οι υλικές και πολιτισμικές αποστάσεις της χώρας από τις ισχυρές κοινωνίες της Δύσης, αποστάσεις οι οποίες έχουν φυσικά μια αντικειμενική βάση (ριζωμένη σε παραγωγικές, τεχνολογικές και οργανωσιακές αδυναμίες) αλλά και υποκειμενικά ερείσματα (λ.χ. την ιδεολογική κατασκευή της ελληνικής διαφοράς και ιδιοπροσωπίας σε σχέση με τη Δύση, την περίφημη βαλκανική ή ανατολική μοναξιά του ελληνισμού κ.λπ.).

Το δεύτερο πλαίσιο αναφοράς θέλει τον εκσυγχρονισμό συσχετισμένο με την υιοθέτηση από τους πολιτικούς και κοινωνικούς φορείς δράσης μιας νέας «πολιτικής κουλτούρας». Για παράδειγμα, συνδέει το εκσυγχρονιστικό διάβημα με την επικράτηση πολιτισμένου ήθους στις πολιτικές αντιπαραθέσεις και στην έκφραση της κοινωνικής διαμαρτυρίας: γίνεται λόγος δηλαδή για μια νέα ποιότητα δημόσιας συζήτησης, αποκηρύσσονται μετά βδελυγμίας οι ιδεολογικοί διαχωρισμοί και τα έντονα πολιτικά πάθη που θεωρούνται παρωχημένα και επικίνδυνα για τη δημοκρατία, ενώ συγχρόνως καθαγιάζεται η συναίνεση μεταξύ πολιτικών και κοινωνικών εταίρων ως δείγμα ωριμότητας και υγείας του πολιτικού συστήματος.

Τέλος, στο τρίτο πλαίσιο αναφοράς, ο εκσυγχρονισμός ανάγεται σε αριστο-

ποιητικές διεργασίες που εξορθολογίζουν τη λειτουργία του δημόσιου τομέα, απαλλάσσουν την κοινωνία από την παρασιτική πίεση των οργανωμένων γραφειοκρατικών συμφερόντων, απελευθερώνουν τη δυναμική των ατομικών επιλογών που, σύμφωνα με αυτό το σχήμα, πνιγόταν από παραδοσιακές κορπορατιστικές και συντεχνιακές διαμεσολαβήσεις με τη συνενοχή του πολιτικού προσωπικού τόσο της κλασικής πελατειακής Δεξιάς όσο και της παραδοσιακής κρατικιστικής Αριστεράς.

Τα τρία πλαίσια αναφοράς του εκσυγχρονισμού μπορεί κανείς να τα προβάλει και να τα ερευνήσει μέσα από διαφορετικά πρίσματα: σε ένα πρώτο θεωρητικό επίπεδο δεν είναι άσκοπη λ.χ. η αναφορά στις δυο μεγάλες παραδόσεις της κοινωνικής θεωρίας, τη βεμπεριανή ή τη μαρξιστική, ανάλογα με το ποιο κέντρο βάρους επιλέγεται για την αναγνώριση των εκσυγχρονιστικών διαδικασιών¹ (Moschonas 1997). Από μια σκοπιά περισσότερο κοντινή στην πολιτική κοινωνιολογία, το γνωστό σχήμα της αντίθεσης και διχοτομικής άρθρωσης ανάμεσα σε «παρωχημένη» και «μεταρρυθμιστική» κουλτούρα, έτσι όπως το αναλύει εδώ και χρόνια ο Νικηφόρος Διαμαντούρος (1993, 2000), είναι ένα ενδιαφέρον πρίσμα, υπό την έννοια των γόνιμων συζητήσεων που προκαλεί, ιδιαίτερα σε σχέση με την ερμηνευτική του επάρκεια (σχετικά βλ. παρακάτω).

Το ερώτημα που αξίζει αρχικά να τεθεί είναι εάν αυτά τα τρία πλαίσια αναφοράς αντιστοιχούν στην υπαρκτή δυναμική των πολιτικών διαιρέσεων του ελληνικού δημόσιου βίου και φυσικά σε αντίστοιχες διεργασίες στο κοινωνιακό πεδίο. Ή αν, αντίθετα, αυτοί οι εκσυγχρονιστικοί λόγοι δεν έχουν ακόμα συγκροτηθεί σε συνεκτικές πολιτικές πρακτικές και αποτελούν απλώς εναλλάξιμες ή, το πολύ, συμπληρωσικές ρητορικές που διαχέονται σχεδόν σε όλο το πολιτικό φάσμα, επιτείνοντας έτσι την καχυποψία αυτών που ισχυρίζονται ότι ο λόγος περί εκσυγχρονισμού είναι η καλυμμένη εκδοχή του μοτίβου του «τέλους των ιδεολογιών», ο αργοπορημένος –για την Ελλάδα– άγγελος της δημοκρατικής μελαγχολίας και της φιλελεύθερης εξημέρωσης του ιδεολογικού και πολιτικού παιχνιδιού.

Στο σημείο αυτό είναι σκόπιμο να κωδικοποιήσουμε ως εξής τα τρία πλαίσια αναφοράς που διακρίναμε εξ αρχής: 1) το πλαίσιο του εκσυγχρονισμού ως ολοκληρωμένου εξευρωπαϊσμού 2) το πλαίσιο του εκσυγχρονισμού ως ηθικοπολιτικής κουλτούρας και 3) το πλαίσιο του εκσυγχρονισμού ως πεδίου στάθμισης των καλύτερων επιλογών για τη μεγιστοποίηση των ωφελειών στην οικονομική και πολιτική αγορά και στους θεσμούς τους. Στα όρια αυτής της εργασίας δεν είναι δυνατόν να αναλυθούν εκτενώς τα τρία πλαίσια. Μπορούμε, όμως, να σκιαγραφήσουμε εδώ τις τρέχουσες (ή εν πάση περιπτώσει τις κυρίως ισχύουσες) ερμηνείες των τριών πλαισίων από τους μεγάλους δρώντες του ελληνικού πολιτικού συστήματος· θα λέγαμε ότι ως προς το πρώτο πλαίσιο (αυτό του ολοκληρωμένου εξευρωπαϊσμού) επικρατεί πλέον σταθερά η αντίληψη της προσαρμογής στη βάση της εκπλήρωσης συγκεκρι-

1. Αν, δηλαδή, επιλέγουμε το πρίσμα της λειτουργικής-δομικής διαφοροποίησης ή το πρίσμα των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων ως καθοδηγητικό νήμα της μελέτης του εκσυγχρονισμού.

μένων κριτηρίων και στόχων που συμφωνούνται στο επίπεδο των θεσμικών οργάνων της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Σε αντίθεση, δηλαδή, με την πρώιμη παπανδρεϊκή περίοδο όπου ηγεμόνευε η εκδοχή της επιλεκτικής και ενίοτε προσποιητής προσαρμογής, η κυρίαρχη επιλογή της τελευταίας περιόδου φαίνεται να είναι η ολοκληρωμένη προσαρμογή, τουλάχιστον στο επίπεδο της τήρησης των συμφωνηθέντων κανόνων.

Στην περίπτωση του δεύτερου πλαισίου (αυτού που επικεντρώνεται στην ηθικοπολιτική διάσταση του εκσυγχρονισμού ή εν γένει στους όρους μιας νέας πολιτικής κουλτούρας), τα πράγματα εμφανίζονται περισσότερο πολύπλοκα και διαφοροποιημένα. Μπορεί κανείς να υποθέσει, με βάση μια σειρά από δεδομένες ως τώρα παραμέτρους (λ.χ. η μη-αλλαγή του εκλογικού νόμου επί το αναλογικότερον, η επιμονή στο σχήμα της ισχυρής μονοκομματικής κυβέρνησης, η πρωθυπουργοκεντρική δομή της εκτελεστικής εξουσίας, η απουσία σοβαρής προσπάθειας για δημιουργία διακομματικών συναινέσεων και συγκλίσεων κ.λπ.), ότι η επιλογή συνίσταται σε μια ελεγχόμενη και με συντηρητικές δόσεις ανανέωση της πολιτικής κουλτούρας. Κυριαρχεί δηλαδή μια λειτουργιστική αντίληψη που αποδίδει έμφαση στις ισορροπίες του συστήματος, στην κυβερνητική «σταθερότητα» και πολύ λιγότερο σε άλλες αξίες όπως η εμβάθυνση της πολιτικής ισοτιμίας, η κατοχύρωση της δημόσιας συζήτησης και της αντιπροσωπευτικότητας όλων των πολιτικών επιλογών κ.λπ. Αυτή η λειτουργιστική-ισορροπιστική αντίληψη για μια ελεγχόμενη μετεξέλιξη της πολιτικής κουλτούρας βρίσκεται στη βάση της εξίσωσης πολιτικού εκσυγχρονισμού και συναινετικής κουλτούρας. Ωστόσο, όλα δείχνουν ότι αυτή η εξίσωση (την οποία έδειξαν να υιοθετούν ρηματικά οι δυο κυρίαρχοι κομματικοί σχηματισμοί εδώ και χρόνια) ενδέχεται να στραφεί εναντίον τους στο βαθμό που οι συγκεκριμένες θεσμικές ρυθμίσεις του εκλογικού συστήματος, του κοινοβουλευτικού ελέγχου κ.λπ. ευνοούν καίρια το πρώτο κόμμα εις βάρος των υπολοίπων. Σε αυτή την αντινομία –που αναστατώνει τους κανόνες της πολιτικής αγοράς– μπορεί να «πατήσει» αυτός που θα ισχυριστεί ότι δεν αρκεί να φαίνεσαι συναινετικός, πρέπει και να είσαι (περίπτωση Αβραμόπουλου). Ενώ από την άλλη πλευρά, η ερμηνεία της εκσυγχρονιστικής κουλτούρας με όρους συναίνεσης και θετικότητας ενδέχεται να ενισχύει τους απαξιωτικούς όρους πρόσληψης της πολιτικής εκ μέρους των πολιτών στη βάση της αρνητικής εξομώωσης όλου του κόσμου της εκπροσώπησης και κυρίως του πολιτικού προσωπικού (Δεμερτζής- Αρμενάκης 2000, Ντάβου-Αρμενάκης 2000).

Τέλος, ως προς το τρίτο πλαίσιο αναφοράς (στη βάση της μεγιστοποίησης των ωφελειών και της βελτιστοποίησης των ορθολογικών επιλογών) αναγνωρίζουμε επίσης την κατίσχυση μιας «κεντρώας» ερμηνείας που επιβεβαιώνει ως ένα βαθμό ένα λειτουργιστικό/ισορροπιστικό σχήμα. Λ.χ. σε μια ιδεοτυπική απεικόνιση αυτού του πλαισίου αναφοράς, θα κάναμε λόγο για μια στρατηγική ριζοσπαστικής «απελευθέρωσης της οικονομίας» στη βάση μοντέλων δημόσιας επιλογής με στόχο, ας πούμε, την ολική αποδυνάμωση των συνδικάτων, την εφαρμογή θεραπείας-σοκ στα οικονομικά και διοικητικά του Δημοσίου κ.λπ. Ωστόσο, η κυρίαρχη επιλογή των μεγαλύ-

τερων παικτών του πολιτικού συστήματος φαίνεται να είναι και εδώ – παρά τις επιμέρους διαφωνίες ως προς την αποτελεσματικότητα ή το βάθος των εκάστοτε μέτρων– η ελεγχόμενη και κλιμακούμενη φιλελευθεροποίηση της οικονομίας, ενώ στο επίπεδο του εξορθολογισμού των κρατικών μηχανισμών οι διαδικασίες είναι ακόμα πιο αργές και δύσκαμπτες.

ΠΙΝΑΚΑΣ: Πλαίσια αναφοράς και παράμετροι του εκσυγχρονισμού

		Παράμετροι του εκσυγχρονισμού		
		Διακηρυγμένη αρχή	Εργαλεία μεταρρύθμισης	Επιμέρους στόχοι
Πλαίσιο αναφοράς	Πρώτο	Ολοκληρωμένος εξευρωπαϊσμός	Προσαρμογή σε νόρμες και κανόνες	Θεσμική σύγκλιση Εξομάλυνση
	Δεύτερο	Ηθικοπολιτική ανανέωση	Ελεγχόμενη ενσωμάτωση νέων πολιτικών ηθών	Συναίνεση/διάλογος Ιδεολογικός κατευνασμός
	Τρίτο	Αριστοποίηση Εξορθολογισμός	Ελεγχόμενη φιλελευθεροποίηση	Αποκρατικοποίηση Ισορροπιστική προσαρμογή

1.2. «Ισχνός» και «Ισχυρός» εκσυγχρονισμός

Από τη συνοπτική περιγραφή των τριών αναφορικών πλαισίων του εκσυγχρονισμού οδηγούμαστε σε μια διπλή διαπίστωση: Πρώτον, οι κυρίαρχες ερμηνείες και των τριών πλαισίων συγκλίνουν προς το «κέντρο» ενός άξονα που στα δύο του άκρα θα βρίσκαμε δυο μοντέλα εκσυγχρονισμού-κοινωνικού μετασχηματισμού με παρέμβαση τόσο στις αξίες όσο και στις διαδικασίες της ελληνικής Δημοκρατίας. Η σύγκλιση προς αυτό το ισορροπιστικό κέντρο σημαίνει ότι τα δυο αυτά μοντέλα (που πρόχειρα μπορούμε να τα χρωματίσουμε ιδεολογικά μιλώντας για ένα μοντέλο σοσιαλδημοκρατικού μεταρρυθμισμού και ένα μοντέλο νεοφιλελεύθερου μεταρρυθμισμού) δεν έχουν βρει ακόμα τους κοινωνιακούς και πολιτικούς όρους πραγμάτωσής τους, για διαφορετικούς φυσικά λόγους το καθένα. Αντίθετα, γνωρίσαμε δυο παράδοξες εκδοχές τους, αφ' ενός στη δεκαετία του '80 (πρώτη περίοδος ΠΑΣΟΚ, αναφορικά με το σοσιαλδημοκρατικό μεταρρυθμισμό), αφ' ετέρου στην περίοδο 1990-93 ως προς έναν ορισμένο νεοφιλελεύθερο πειραματισμό.

Το δεύτερο συμπέρασμα είναι ότι αν θεωρήσουμε τον τρέχοντα εκσυγχρονισμό ως τον μόνο πραγματικό –και τα πιθανά δυο άλλα μοντέλα ως προβληματικά για λόγους ιστορικής συγκυρίας ή ιδεολογικής περίστασης–, δεν μπορούμε να μιλάμε παρά για έναν «ισχνό» εκσυγχρονισμό και σε καμιά περίπτωση για έναν «ισχυρό» εκσυγχρονισμό. Ο ισχνός εκσυγχρονισμός –που υποθέτουμε ότι είναι ο τρέχων με την έννοια ότι φαίνεται να διαπερνά τις κυρίαρχες επιλογές των βασικών δρώντων του συστήματος– αποτελεί τη σύνθεση δυο παραμέτρων οι οποίες εναλλάσσο-

νται ή συνυπάρχουν στο δικαιολογητικό πυρήνα του κυρίαρχου εκσυγχρονιστικού λόγου (discours).

Σύμφωνα με την πρώτη παράμετρο, ο εκσυγχρονισμός είναι μια μέθοδος για τη διαμόρφωση νέων κανόνων στον πολιτικό ανταγωνισμό και στις διαπραγματεύσεις μεταξύ δρώντων. Από εδώ προκύπτει αυτό που ο Μοσχονάς αποκαλεί «τεχνοκρατική» εκδοχή του εκσυγχρονισμού. Ίσως θα ήταν καλύτερο να μιλάμε για μια εκδοχή του εκσυγχρονισμού από τη σκοπιά των ηγεσιών-ελίτ της πολιτικής τάξης και ορισμένων προνομιακών συνομιλητών της στο επίπεδο των οργανωμένων συμφερόντων που δεν θέλουν, ο καθένας για τους δικούς του λόγους, υπερβολικές κανονιστικές παρωθήσεις στην άσκηση των δημόσιων πολιτικών. Επί παραδείγματι, τμήματα του οργανωμένου συνδικαλισμού εμφανίζονται πρόθυμα να υποδεχτούν τεχνοκρατικές ωθήσεις εκσυγχρονισμού (λ.χ. το σύστημα Taxis) αρκεί να μη θιγούν οι εργασιακές σχέσεις στο δημόσιο τομέα, οι οποίες θεωρείται ότι εξασφαλίζουν μεγαλύτερη διαπραγματευτική ισχύ στους εργαζομένους, ενώ από την πλευρά τους υπάρχουν τμήματα του επιχειρηματικού κόσμου που κι αυτά αγκαλιάζουν την τεχνοκρατική εκδοχή εκσυγχρονισμού αλλά δεν θα ήθελαν λ.χ. να χάσουν τη συμμαχία του κράτους στις επιχειρηματικές τους δραστηριότητες και να λειτουργήσουν σε συνθήκες «καθαρού ελεύθερου ανταγωνισμού».

Η δεύτερη παράμετρος –η οποία αποτελεί επίσης συστατικό στοιχείο του ισχνού εκσυγχρονισμού– είναι λιγότερο τεχνοκρατική και περισσότερο «ουμανιστική». Αλλά με έναν παράδοξο τρόπο: εδώ ο εκσυγχρονισμός νοείται ως ένα ευρύ πεδίο, πρόσφορο για την ανάπτυξη και διόρθωση παραδοσιακών ταυτοτήτων –λ.χ. του ανταγωνιστικού δίπολου Δεξιάς και Αριστεράς– με στόχο τη δημιουργία μιας μετριαστικής πολιτικής κουλτούρας γύρω από το «Κέντρο» και τις πλειοψηφίες που αθροίζονται εκλογικά σε αυτόν το χώρο. Με άλλα λόγια, σε αυτήν τη δεύτερη οπτική, η τεχνοκρατική μεθοδολογία εμπλουτίζεται με μια «ανθρωπιστική» αφήγηση, έτσι όπως εκφράζεται στο σύνθημα για στροφή στην καθημερινότητα του πολίτη και στη φροντίδα για το «κοινωνικό και ανθρώπινο πρόσωπο» της πολιτικής. Είναι έτσι πιο εύλογο να ορίσουμε αυτή την οπτική ως μετα-ιδεολογική, στο βαθμό που οι λόγοι οι οποίοι την ενσαρκώνουν καθορίζονται κυρίως ως αναιρετικοί του παλαιού, του κλασικού ή του παραδοσιακού² και πολύ λιγότερο ως νέα περιεκτικά ιδεολογικά σχέδια που διεκδικούν το μέλλον.

Η συνεξέταση των δυο οπτικών του ισχνού εκσυγχρονισμού μπορεί να φωτιστεί καλύτερα με την επισήμανση μιας απωθημένης τρίτης διάστασης του εκσυγχρονισμού, ανεξάρτητα από το πλαίσιο αναφοράς που μπορεί, κάθε στιγμή, να κατισχύει. Αυτή η τρίτη διάσταση, η οποία κρίνουμε ότι είναι απούσα ή ατροφική στον τρέχοντα εκσυγχρονισμό, αφορά τις κοινωνιακές, θεσμικές και στρατηγικές προϋποθέσεις του³.

2. Βλ. τη χαρακτηριστική αποστροφή του πρωθυπουργού Κ. Σημίτη για τη «μαρμαρωμένη Αριστερά».

3. Μπορούμε να κάνουμε λόγο για μια «διττή φύση» του εκσυγχρονισμού που η μία όψη της

Η ως τα τώρα προσέγγιση που επιχειρήσαμε μας οδηγεί στην υποψία ότι η ηγεμονεύουσα εκσυγχρονιστική σύνθεση περιορίζεται στη σκοπιά των ηγεσιών/ ελίτ –εξ ου και οι λειτουργιστικές/ ισορροπιστικές εμφάσεις της– που εναλλάσσει τεχνοκρατικά επιχειρήματα με μη-δεσμευτικές πολιτισμικές και ηθικές προτροπές. Συγχρόνως, τα δεδομένα συνταγματικά και θεσμικά όρια του ορατού πολιτικού μας μέλλοντος (βλ. αναθεώρηση του Συντάγματος όπως αποσαφηνίζεται) παροξύνουν τις αντινομίες μεταξύ αφ' ενός των εκσυγχρονιστικών επαγγελιών όπως η κατοχύρωση της πολιτικής ισοτιμίας και η αύξηση των διαβουλευτικών διεργασιών για τη λήψη αποφάσεων (κοινωνικός διάλογος) και αφ' ετέρου των ισχυόντων κανόνων του παιχνιδιού οι οποίοι ευνοούν αποφασιστικά την κυβερνητική πλειοψηφία δυσκολεύοντας τον έλεγχο και τη θεσμική αντιστάθμιση των αυθαιρεσιών της πλειοψηφίας.

Η εμπειρία του τρέχοντος εκσυγχρονισμού αλλά και οι ερμηνείες του από το πολιτικό προσωπικό που εντάσσει τον εαυτό του στο εκσυγχρονιστικό εγχείρημα – με λίγες εξαιρέσεις, δίχως σοβαρή επίδραση στις πολιτικές αποφάσεις και στην υλοποίησή τους– μαρτυρούν μια διπλή ανεπάρκεια:

- 1) Ανεπάρκεια στην τήρηση της θεσμικής/νομικής υλοποίησης εκσυγχρονιστικών επαγγελιών. Στο σημείο αυτό παράγεται και μια άλλη αντίφαση: ενώ η κατισχύουσα οπτική (στις δυο της πλευρές) ανήκει κυρίως στη θεσμοκρατική λογική – και πολύ λιγότερο στη λογική της συλλογικής δράσης – η θεσμική της δυναμική εμφανίζεται αρκετά φτωχή και άτολμη. Ένα παράδειγμα που δείχνει την ανεπάρκεια του ισχνού εκσυγχρονισμού στο θεσμικό επίπεδο: η συζήτηση για ένα εγγυημένο ελάχιστο εισόδημα προκαλεί σκάνδαλο, ενώ οι δεσμεύσεις της πλειοψηφίας για το κοινωνικό πρόσωπο (δηλαδή το ηθικοπολιτικό συμπλήρωμα της τεχνοκρατικής επιλογής που δέσποζε στην πρώτη εξαετία) δικαιολογούν πλήρως τη συζήτηση αυτή αλλά και τη λήψη αποφάσεων προς την ανάλογη κατεύθυνση. Πιστεύουμε ότι αυτή η «θεσμική ανεπάρκεια» του εκσυγχρονισμού πρέπει να θεωρηθεί μάλλον ως *μόνιμο δομικό χαρακτηριστικό του*, ηθελημένο αποτέλεσμα «φιλτραρίσματος των κοινωνικών διεκδικήσεων και αιτημάτων, παρά ως απρόβλεπτο ελάττωμα στη διαδικασία υλοποίησης των διακηρυγμένων πολιτικών του στόχων. Πράγματι, απέναντι στις εξαιρετικά πολύπλοκες και στενά αλληλοεξαρτώμενες συνιστώσες που πρέπει να ληφθούν υπόψη στη διαδικασία της πολιτικής απόφασης (οικονομική κατάσταση, διεθνής παράγοντας, εμπλεκόμενα συμφέροντα, πολιτική συγκυρία, δικαιικές αντινομίες), ο ισχνός εκσυγχρονισμός προτείνει μια *de facto* μείωση των εναλλακτικών λύσεων (μείωση της πολυπλοκότητας). Παρατείνεται, δηλαδή, από την αξίωση να αντιμετωπίσει συνδυασμένα το σύνολο των καθολικών αιτημάτων, των

αφορά τη συστηματική ενσωμάτωση και η άλλη όψη της την κοινωνική ενσωμάτωση, δηλαδή, με όρους του Anthony Giddens (1984), να αναφερθούμε στον εκσυγχρονισμό τόσο από τη σκοπιά της θεσμικής ανάλυσης όσο και από τη σκοπιά της στρατηγικής συμπεριφοράς των φορέων-δρώντων.

διεκδικήσεων και των προσδοκιών που το κοινωνικό απευθύνει στο πολιτικό και επιλέγει να αναμετρηθεί μόνο με εξειδικευμένα αιτήματα, ήδη επεξεργασμένα από προ-πολιτικά φίλτρα (π.χ. δημόσιες και ιδιωτικές επιχειρήσεις αιχμής, οργανώσεις συμφερόντων, διακομματικές επιτροπές κ.λπ.) προεπιλογής της κοινωνικής πίεσης (βλ. πολυπλοκότητας) την οποία το πολιτικό σύστημα διακυβέρνησης είναι ικανό να αντέξει.

Με άλλα λόγια, ο ισχνός εκουγχρονισμός αντιπροσωπεύει στη φάση αυτή την ανάγκη μετάβασης από ένα σύστημα διακυβέρνησης που «έπαιζε» με τις «μεγάλες» εναλλακτικές λύσεις των δρώντων (π.χ. καθολική κατίσχυση επί του αντιπάλου και αντίστοιχη δυνατότητα μεταβολής των κανόνων διαντίδρασης) σε ένα σύστημα διακυβέρνησης που επιτρέπει την εισδοχή στην πολιτική μόνο στους δρώντες οι οποίοι αυτο-περιορίζουν τις συγκρουσιακές τους συμπεριφορές αποδεχόμενοι ένα νέο πλέγμα αμοιβαίας συμβατότητας και συνύπαρξης. Στο πλαίσιο αυτό η «θεσμική ανεπάρκεια» του εκουγχρονισμού συνιστά κατ' ουσίαν δυναμική διεργασία για την απίσχυνση του πεδίου των εναλλακτικών λύσεων. Κατά συνέπεια, οι «μη-αποφάσεις» είναι ένα από τα εργαλεία της, με την έννοια ότι περιορίζουν το πλαίσιο της διαδικασίας απόφασης, εξουδετερώνοντας συγκρούσεις εν τη γενέσει τους, είτε εμποδίζοντας τη συγκροτημένη πολιτική άρθρωση των αναδυόμενων θεματικών και την εισδοχή τους στο πεδίο της πολιτικής απόφασης, είτε ευνουχίζοντας τις προκύπτουσες διεκδικήσεις στο στάδιο της διοικητικής υλοποίησης.

Είναι φανερό ότι αναφερόμαστε σε πολιτική διαδικασία «περιορισμένης ορθολογικότητας», που αποκτά τα σταθερά χαρακτηριστικά ενός πλαισίου πολιτικής παρέμβασης μέσω απόφασης ή μη-απόφασης. Οι μόνιμες μεταβλητές αυτού του πλαισίου είναι συνδυσασμένα η αγορά, η δημοκρατία, το κράτος. Το συγκεκριμένο πολικο-ιδεολογικό «περιεχόμενο» του ισχνού εκουγχρονισμού (προοδευτικό ή συντηρητικό) οδηγεί κάθε φορά σε ισορροπημένη μεταβολή των τριών μεταβλητών, έτσι ώστε η αντίστοιχη αυξομείωση των «δόσεων» από τις μεταβλητές να μην ανατρέπει τον αρχικό «χημικό τύπο» της ένωσης. Υπό αυτή την έννοια, ο εκουγχρονισμός συνιστά μια «αδύναμη διακυβέρνηση», η οποία δεν δίνει λύση στα προβλήματα, όμως αυτό δεν την οδηγεί να περιπέσει αυτομάτως σε ανοικτή πολιτική κρίση, έστω και αν είναι σταθερά εκτεθειμένη σε αυτό το ενδεχόμενο (Για τα θέματα αυτά βλ. αναλυτικά, Donolo-Fichera 1981). Είναι προφανές ότι αυτός ο εκουγχρονισμός αυτοθεσμιζείται ως υπερ-ιδεολογική διαδικασία σύνδεσης την εγχώριας πραγματικότητας με την παγκοσμιοποίηση και τα συμπαρομαρτούντα της. Έτσι, εύλογα νομιμοποιείται να προστρέχει σε εσωκομματικές ισορροπίες και πελατειακές συσχετίσεις, ευκολότερα απ' ό,τι θα μπορούσε να το κάνει ένας «ισχυρός» εκουγχρονισμός σοσιαλδημοκρατικού ή νεο-φιλελεύθερου τύπου.

- 2) Ανεπάρκεια επίσης ως προς την κοινωνιακή ενσάρκωση του εκουγχρονισμού, δηλαδή ως προς τη δικαίωσή του στις στρατηγικές συμπεριφορές των κοινωνικών υποκειμένων. Ως προς αυτό μάλιστα μπορεί κανείς να ισχυριστεί βάσιμα

ότι το θεσμικό μπλοκάρισμα (εξαιτίας των ισορροπιστικών και ανταγωνιστικών τακτικών κινήσεων στους κομματικούς μηχανισμούς και στην κυβέρνηση, ή ανάμεσα σε προβεβλημένα στελέχη των μεγάλων κομμάτων) παγώνει ακόμα περισσότερο τις σχέσεις ανάμεσα στα, ήδη λειψά, διαθέσιμα πλαίσια αναφοράς του εκσυγχρονισμού και στη δυναμική της κοινωνίας των πολιτών.

Η επισήμανση από την πλευρά μας του κοινωνιακού κενού δεν είναι, ωστόσο, ένα απλό θέμα ιδεολογίας και παραδοσιακής-τελετουργικής αναφοράς στη λαϊκή νομιμοποίηση της δημοκρατικής πολιτικής. Η γνώμη μας είναι ότι αυτό το κενό έχει πραγματικό κόστος, ακόμα και για τους όρους υλοποίησης ενός ισχνού εκσυγχρονισμού. Δεν είναι, δηλαδή, στην πρόθεσή μας να αποδομήσουμε τη μετα-ιδεολογική πλάνη που έχει συγκροτηθεί γύρω από το φάντασμα του «Κέντρου», αλλά μάλλον να υπογραμμίσουμε ότι η όποια επιλογή (ο όποιος μεταρρυθμισμός, ανεξάρτητα από τη νεοφιλελεύθερη ή σοσιαλδημοκρατική του επένδυση) δεν μπορεί εσαεί να αποφεύγει την εξήγησή του στην ελληνική κοινωνία χωρίς κόστος. Η ανάγνωση του πολιτικού τοπίου αλλά και των διαρθρωτικών προβλημάτων του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού μας οδηγεί στην εκτίμηση ότι, από ένα σημείο και έπειτα, η ισχυροποίηση του εκσυγχρονισμού είναι αναπόφευκτη. Με άλλα λόγια, κάνουμε την υπόθεση ότι η συνέχιση ενός ισχνού εκσυγχρονισμού, επικεντρωμένου σε πολιτικές που υπαγορεύονται εν πολλοίς από συντεχνιακές και εσωκομματικές ισορροπίες συμφερόντων και βραχυπρόθεσμους εκλογικούς σχεδιασμούς, οδηγεί στην ακύρωση της εκσυγχρονιστικής δυναμικής⁴, με όποιους ιδεολογικούς όρους και αν τη νοήσουμε: είτε ως προώθηση του εξορθολογισμού δομών και πρακτικών μιας καπιταλιστικής κοινωνίας, είτε ως εξορθολογισμό με ενσωματωμένη την προοπτική ουσιαστικών μεταρρυθμίσεων προς το συμφέρον των ασθενών τάξεων και κοινωνικών ομάδων, ο εκσυγχρονισμός δεν μπορεί να συνεχιστεί χωρίς ισχυροποίηση, δηλαδή πολιτικοποίηση των στρατηγικών του βλέψεων.

Για να χρησιμοποιήσουμε έναν κλασικό όρο, η πολιτικοποίηση του εκσυγχρονισμού απαιτεί την υπέρβαση του «μετα-ιδεολογικού» κελύφους και την υιοθέτηση από τα πολιτικά και κοινωνικά υποκείμενα ενός ηγεμονικού πρίσματος, ενός νέου πλαισίου αναφοράς για τις εκσυγχρονιστικές πολιτικές. Η εκτίμησή μας είναι ότι το κοινωνιακό κενό του τρέχοντος εκσυγχρονισμού ενισχύεται από αυτό το μετα-ιδεολογικό κέλυφος και τα λειτουργιστικά ή συναινετικά/ισορροπιστικά του «βαρίδια». Η αποπολιτικοποίηση του εκσυγχρονισμού ανατροφοδοτεί μια διπλή δυναμική απάρνησης της πολιτικής, έναν δυαδικό συντηρητισμό που παράγει τις δικές του παράδοξες συν-

4. Υπό την οπτική γωνία μιας, θα λέγαμε, «προσαρμοσμένης-διευρυμένης αναπαραγωγής» των πελατειακών σχέσεων μέσα στο κράτος, το σύνολο των θεσμικών και λειτουργικών παρεμβάσεων που αποκαλούνται «εκσυγχρονιστικές πολιτικές» θεωρείται ενίοτε απλή προσπάθεια προσαρμογής του κομματικού κράτους στα νέα δεδομένα, απόπειρα εξωραϊσμού του κράτους στο πλαίσιο ενός «νεο-εκσυγχρονιστικού γραφειοκρατισμού» (Μ. Σαματάς 2000).

θέσεις όπου συνυπάρχουν η ελληνοκεντρική αναδίπλωση γύρω από παραδοσιακές αξίες (Εκκλησία, Στρατός κ.λπ.) και η αναζήτηση μιας νέας «πολιτικής αισθητικής» με κατάλληλες δόσεις από διαχειριστικό πραγματισμό, ήπιο μοντερνισμό και κοινωνικό συντηρητισμό⁵.

Αν υιοθετηθεί, ωστόσο, το πρίσμα της ηγεμονίας (ως προς τον εκσυγχρονισμό), τότε το ζήτημα των κοινωνιακών προϋποθέσεων δεν είναι δυνατό να αγνοηθεί ακόμα περισσότερο. Και κάτι ακόμα: αυτό το πρίσμα δεν μπορεί να περιοριστεί στο επίπεδο της «καλλιέργειας» μιας φιλο-εκσυγχρονιστικής δημοσιότητας, μιας φιλικής προς τον εκσυγχρονισμό κοινής γνώμης. Και τούτο για τρεις λόγους: πρώτο, διότι τα πλαίσια αναφοράς και τα περιεχόμενα του εκσυγχρονισμού παρουσιάζονται εξαιρετικά φτωχά και χονδροκομμένα μέσα από τον τηλεοπτικό κώδικα δημόσιας συζήτησης, ο οποίος συνιστά την κυρίαρχη δυνατότητα προσέγγισης του μέσου πολίτη στα ζητήματα του εκσυγχρονισμού. Δεύτερο, διότι το ίδιο το θεσμικό καθεστώς που διέπει τα ΜΜΕ είναι ένα από τα πεδία που πρέπει να δοκιμαστεί ένας ισχυρός εκσυγχρονισμός. Και τρίτο, διότι οι ανισότητες σε πόρους και δυνατότητες πρόσβασης, έτσι όπως ισχύει τώρα, υπονομεύει ριζικά τη δυνατότητα διαμόρφωσης μιας «αρένας ιδεών» που θα απεικόνιζαν με λογικό τρόπο τις διαφορετικές προτάσεις και τα διαφορετικά σχέδια περί εκσυγχρονισμού.

2. Εκσυγχρονισμός, κοινωνία των πολιτών και μορφές συλλογικής δράσης

Για να αποδώσουμε τα του Καίσαρος τῷ Καίσαρι, ωστόσο, πρέπει να τονιστεί το γεγονός ότι σε επίπεδο *ad hoc* διακηρύξεων, το κοινωνιακό και στρατηγικό κενό του τρέχοντος εκσυγχρονισμού έχει αναγνωρισθεί εμμέσως από τις πολιτικές ηγεσίες της χώρας. Η συχνή αναφορά του πρωθυπουργού στην «κοινωνία των πολιτών» και στο ρόλο της αποτελεί μια παρόμοια αναγνώριση, η οποία ωστόσο παραμένει στο επίπεδο της πρόθεσης. Ο εκσυγχρονισμός παραπέμπεται έτσι, ουσιαστικά, σε κάποια λειτουργικά προαπαιτούμενα –για να χρησιμοποιήσουμε το παρσονικό λεξιλόγιο– στα οποία πρωταγωνιστούν διάφορες θεσμικές ολότητες, άλλοτε παρούσες (οικονομία, πολιτικοί θεσμοί) και άλλοτε δυνητικές (λ.χ. ευρωπαϊκή ομοσπονδία, ευρωπαϊκό σύνταγμα), από τις οποίες έχει αφαιρεθεί η διάσταση της ατομικής και συλλογικής δράσης.

Η συνήθης αποσιώπηση των εξω-θεσμικών και κοινωνιακών προϋποθέσεων του εκσυγχρονισμού οφείλεται στο γεγονός ότι η υπερβολικά θεσμοκρατική και προσανατολισμένη στον διοικητικό εξορθολογισμό προσέγγιση αγνοεί ή υποτιμά τις κοινω-

5. Οι περισσότερες έρευνες γνώμης της τελευταίας περιόδου και ιδίως η πρόσφατη έρευνα του Ε.Κ.Κ.Ε. για τις αξίες των νέων, πιστοποιούν αυτή την παράδοση εκκόλαψης ενός νέου συντηρητισμού, που από τη μια αγκιστρώνεται σε παραδοσιακές αξίες και συγχρόνως βλέπει απαξιωτικά την κλασική πολιτική και το κομματικό σύστημα (1999, 2000).

νικές συλλογικές δράσεις και τη δυνατότητά τους να μεταβάλλουν ή να τροποποιούν την εκάστοτε κυρίαρχη πολιτικοθεσμική ατζέντα. Μια κρίσιμη ιδιομορφία του ελληνικού εκσυγχρονισμού στη σχέση του με τις μορφές συλλογικής δράσης είναι η παρακάτω. Σε ιστορική προοπτική ο εκσυγχρονιστικός λόγος προσέκρουσε στην έλλειψη συλλογικά αρθρωμένων συμφερόντων με ορθολογικές (δηλαδή, πειθαρχημένες) συμπεριφορές, στην υποτονικότητα των οργανώσεων της κοινωνίας των πολιτών (εξωγενής εκσυγχρονισμός). Αυτό σημαίνει αφ' ενός ότι το κράτος εμφανίστηκε ως ο βασικός –αν όχι αποκλειστικός– φορέας εκσυγχρονισμού (όπως συνέβη και αλλού), αφ' ετέρου ότι στην πρακτική άσκηση του ελέγχου των κοινωνικών συνιστωσών του εκσυγχρονισμού παγίωσε και αξιοποίησε ανορθολογικά και παρωχημένα για το εκσυγχρονιστικό πρόταγμα δίκτυα πολιτικής επιρροής και κοινωνικού ελέγχου (π.χ. πελατειακό σύστημα εκπροσώπησης των συμφερόντων). Η αντίφαση, όμως, δεν περιορίζεται χρονικά στο παρελθόν. Σήμερα αυτή αναπτύσσεται ακόμη περισσότερο, με την ενεργοποίηση διεργασιών όπως η παγκοσμιοποίηση και η «αποεθνοποίηση» του ρόλου του κράτους. Σε τέτοιες συνθήκες, ο χώρος που μένει κενός όταν το κράτος αποσύρεται από τις διεργασίες συγκρότησης ταυτοτήτων κοινοτικού τύπου (εθνοτική, φυλετική, γλωσσική, θρησκευτική) τείνει να πληρούται από αναδυόμενα κοινωνικά κινήματα. Έτσι, παρατηρείται μια διαδοχικά υπαλλακτική σχέση μεταξύ κράτους και κοινωνικών κινήματων. Αν στο παρελθόν και στο πλαίσιο του εξωγενούς εκσυγχρονισμού το κράτος υποκαθιστούσε τα κοινωνικά κινήματα (π.χ. το εργατικό κίνημα), σήμερα τείνει να υποκατασταθεί από άλλα κοινωνικά κινήματα, αυτήν τη φορά κοινοτικού τύπου (π.χ. θρησκευτικό κίνημα). Ας δούμε, όμως, αναλυτικά τα πράγματα.

2.1. Εκσυγχρονισμός και κοινωνικός χώρος

Η προσπάθεια διαύγασης του μεγάλου ζητήματος, που αφορά την κυρίαρχη πολιτισμική μορφή εντός της οποίας αρθρώνονται οι πολιτικές και ιδεολογικές συγκρούσεις γύρω από τους θεσμούς και τις σημασίες που αυτοί ενσαρκώνουν στην καθημερινή ζωή στη χώρα μας, μοιάζει να έχει τελεσφορήσει, με την επιλογή του ερμηνευτικού δίπολου «παράδοση-εκσυγχρονισμός». Αυτό αναφέρεται τόσο στη σύγχρονη αποτύπωση της επιστημονικής έρευνας γύρω από τις σχετικές όψεις του ζητήματος, όσο και στη συμβολική και φαντασιακή αναπαράσταση που προσλαμβάνει στα μάτια του κόσμου η πρόσφατη οξεία αντιπαράθεση κυβέρνησης και Εκκλησίας.

Άποψή μας είναι ότι τόσο η πρώτη όσο και η δεύτερη παράμετρος πρέπει να τύχουν διεξοδικότερης συζήτησης. Από τη μια πλευρά, στην προοπτική της επιστήμης, το ερμηνευτικό δίπολο «παράδοση-εκσυγχρονισμός» είναι σε θέση να μας προσφέρει εξηγήσεις γύρω από την ιδεολογική και πολιτισμική μορφή που προσλαμβάνουν ενίοτε οι συγκρούσεις στην πολιτική και στην κοινωνία. Εντούτοις, δεν αποτελεί πανάκεια στις δυσκολίες που αντιμετωπίζει η έρευνα όταν αναμετράται με τις βαθύτερες πολιτισμικές όψεις της ανθρώπινης συμβίωσης και της ατομικής και συλλογι-

κής δράσης. Όταν δυσκολεύεται, δηλαδή, να βρει ταξινομικές μήτρες για εκείνα τα κίνητρα της ατομικής και της συλλογικής συμπεριφοράς που, συγκρινόμενα με τα «φανερά» πλεονεκτήματα της έλλογης σκέψης και της εκλογικευτικής διαδικασίας, φαντάζουν «άλογα», «οπισθοδρομικά» και ενίοτε «αντιδραστικά». Οριακή απόληξη αυτής της ερευνητικής μεθοδολογίας είναι η στρατευμένη έρευνα, στο πλαίσιο της «αυτονόητης» ταύτισης επιστήμης και προόδου ή, πιο εξειδικευμένα, εκσυγχρονισμού και νεωτερικότητας.

Από την άλλη πλευρά, στην προοπτική της φαντασιακής αναπαράστασης και σε συνάρτηση με τα παραπάνω, το ερμηνευτικό δίπολο «παράδοση-εκσυγχρονισμός» χρησιμεύει αναμφισβήτητα στη θεμελίωση μιας στοιχειώδους και (για τις ανάγκες φαντασιακής πρόσληψης του κόσμου) ουσιώδους προσέγγισης της βαθιάς διαφοράς μεταξύ των ανθρώπων στην επιλογή των βιωματικών και υπαρξιακών επιλογών τους (σε θέματα πίστης, ηθικών αρχών και προσανατολιστικών αξιών). Δεν εξηγεί, όμως, το πώς προκύπτει και αν πρέπει να γίνει αποδεκτή μια, κατά περίπτωση, λανθάνουσα ή φανερή διχοστασία ανθρωπολογικής φύσης μεταξύ των φορέων αυτών των επιλογών. Διχοστασία που αποκαλύπτεται στην πιο αρνητική της μορφή, όταν παράδοση και εκσυγχρονισμός προσλαμβάνουν αμοιβαίως τον αποκαλυπτικό χαρακτήρα μιας ισοπεδωτικής εισβολής, όπως προέκυψε πρόσφατα με αφορμή το ζήτημα της αναγραφής του θρησκέυματος στις αστυνομικές ταυτότητες. Έτσι προκύπτει, απειλητικά για το οικοδόμημα, η τεράστια αντίφαση της απόρριψης του άλλου στο όνομα μιας καθολικής και συμβιωτικής εξέλιξης. Η άρνηση του «άλλου ανθρωπολογικού τύπου» για να διασωθεί το ανθρώπινο δικαίωμα στη διαφορά.

Όμως, ας παρατηρήσουμε από πιο κοντά τις δύο εκφάνσεις του ερμηνευτικού δίπολου «παράδοση-εκσυγχρονισμός».

Σχετικά με την επιστημονική έκφανση του δίπολου, οι απόψεις είναι λίγο ή πολύ γνωστές. Συνοψίζουμε την ελληνική ιδιομορφία στα εξής: Στις περισσότερες από τις ευρωπαϊκές κοινωνίες η εκσυγχρονιστική διαδικασία δεν προκαλεί καθολική πόλωση μεταξύ του παλιού και του νέου. Το νέο φυτρώνει πάνω στο παλιό. Το υφιστάμενο (παράδοση) δεν ξεθεμελιώνεται από τη διαδικασία μεταλλαγής και εκλογίκευσής του (εκσυγχρονισμός) (Τσουκαλάς 1983). Αυτό προϋποθέτει έναν *ενδογενή εκσυγχρονισμό*, στο πλαίσιο του οποίου και η κοινωνία των πολιτών είναι διακριτή από το κράτος, αλλά –το κυριότερο– και η εκσυγχρονιστική διαδικασία υποτάσσεται στη λειτουργία μιας ήδη σύγχρονης κοινωνίας (Touraine 1995), στην οποία τα οργανωμένα συμφέροντα και οι εθελοντικές οργανώσεις διαντίζουν με το κράτος στη σταθερή προοπτική μιας λίγο πολύ εξασφαλισμένης αυτονομίας στη δράση τους.

Αντίθετα, στην περίπτωση περιφερειακών καπιταλιστικών κοινωνιών, όπως η Ελλάδα, η παράδοση και ο εκσυγχρονισμός αναμετρίονται με τη βιαιότητα πολιτικών πρακτικών που περιέχουν ιστορικά ασύμβατες αξιακές κρυσταλλώσεις. Η καθολική αντίθεση οδηγεί στο συνεχή και αμείωτο ανταγωνισμό παλιού και νέου. Η έκβαση αυτού του ανταγωνισμού, στο επίπεδο των φαντασιακών σημασιών που αντιπροσωπεύουν οι δύο πόλοι του, προσλαμβάνει σε κάθε περίπτωση τη σπουδαιότητα

μιας θανάσιμης κατάληξης; Στη μία περίπτωση θα εκλείψει οριστικά καθετί το αυθεντικό και γνήσιο από τον ιστορικό ορίζοντα της «ελληνικής ιδιοπροσωπίας», ενώ στην άλλη θα απομακρυνθούμε οριστικά από την ατραπό που οδηγεί στο αστερισμό των σύγχρονων και ανεπτυγμένων κοινωνιών.

Ενδιαφέρουσα περίπτωση ανάλυσης της διαδικασίας της πολιτικής μεταβολής υπό το πρίσμα των ιστορικών μορφών εμφάνισης αυτού του «πολιτισμικού дуΐσμού» στην Ελλάδα είναι η σχετική εργασία του Διαμαντούρου (Διαμαντούρος 2000). Όμως το δυαδικό πολιτισμικό σχήμα που προτείνει ο Διαμαντούρος ως καθοδηγητικό νήμα για τον εντοπισμό των βασικών αντιθέσεων της πολιτικής κουλτούρας στη νεοελληνική κοινωνία είναι προβληματικό κυρίως για δύο λόγους.

Ο πρώτος λόγος συνδέεται με την απόπειρα μετάβασης από το δομικό επίπεδο της ανάλυσης των ιδεοτυπικά διατυπωμένων πολιτισμικών τάσεων στο επίπεδο των συγκεκριμένων πολιτικών πρακτικών, από τα προβλήματα «κουλτούρας» στις πολιτικές ατζέντες. Για παράδειγμα, σύμφωνα με το σχήμα του Διαμαντούρου, η αυξημένη παρεμβατικότητα του κράτους χρεώνεται, δομικά, στην «παρωχημένη κουλτούρα» και στους αμυντικούς προσανατολισμούς της. Άρα, η κουλτούρα αυτή θεωρείται ασύμβατη με την εκσυγχρονιστική-μεταρρυθμιστική προοπτική, είναι το πολύ φορέας ενός αμυντικού εκσυγχρονισμού με μπροστάρη ένα κράτος που θα προστατεύσει τις «παρωχημένες δομές» και τα αντίστοιχα κοινωνικά στρώματα από την αποδιοργάνωση που προκαλούν «οι αλλαγές». Αντίστοιχα, πολιτικές απελευθέρωσης της αγοράς (στο βιβλίο του αναφέρει πολλά παραδείγματα) εκτιμώνται ως συστατικά στοιχεία της «μεταρρυθμιστικής-προοδευτικής κουλτούρας», στην προοπτική της πολιτισμικής αλλά και πολιτικής απελευθέρωσης του εκσυγχρονιστικού εγχειρήματος από τα ιστορικά δεσμά της παράδοσης.

Εκτιμούμε πως ακόμα και αν για ορισμένα χρονικά διαστήματα –ακόμη και μεγάλα– μπορεί κανείς να δικαιώσει μια παρόμοια θέση (κυρίως ως προς το μεγάλο γραφειοκρατικό πελατειακό κράτος), τίποτα δεν δικαιολογεί τη γενικευτική απόδοση του κρατισμού ως πολιτικής συμπεριφοράς και πολιτισμικής στάσης, αποκλειστικά στην παρωχημένη κουλτούρα και στους υποτιθέμενους φορείς της (εκτός και αν εξ ορισμού ο κρατικιστικός προσανατολισμός υποδηλώνει παρωχημένη κουλτούρα, υπόθεση που χρησιμοποιεί ως δεδομένο το ζητούμενο). Πράγματι, αν η παραπάνω θέση δικαιολογείται από τη στάση των πιο αδύναμων κοινωνικών στρωμάτων στο πλαίσιο της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας (άνεργοι, υποαπασχολούμενοι και «πολυσθενή υποκείμενα» στην εμπορευματική τυπική και άτυπη οικονομία, εργαζόμενοι στο δημόσιο τομέα κ.ά.), σίγουρα δεν δικαιολογείται από τη στάση πιο ισχυρών και ανταγωνιστικών στη διεθνή οικονομία κοινωνικών κατηγοριών. Ο κρατικιστικός προσανατολισμός πολλών από αυτές τις κατηγορίες (π.χ. εργαζόμενοι στις αερομεταφορές, στις τράπεζες, στη ναυτιλία, στις επιχειρήσεις παραγωγής βιομηχανικών και «άυλων» προϊόντων) στάθηκε επί μακρόν και σε σημαντικό βαθμό παραμένει ακόμη και σήμερα βασικός κοινωνικός πόλος της πελατειακής διάρθρωσης του κρατικού μηχανισμού. Στην Ελλάδα παρατηρούνται ευρέως φαινόμενα «φυσι-

κής» πελατείας, που ενίοτε απολήγουν σε «αφύσικη» διαπλοκή (μεταξύ αφ' ενός του κράτους και του κρατικά οργανωμένου κόμματος και αφ' ετέρου των επιχειρήσεων –συμπεριλαμβανομένων και εκείνων που ανήκουν «φύσει και θέσει» στην ανταγωνιστική νέα οικονομία και χρησιμοποιούν τεχνολογίες αιχμής– και των συνδικαλιστικών οργανώσεων), καμιά φορά μάλιστα υπό την επίκληση του επείγοντος των εκσυγχρονιστικών μεταρρυθμίσεων που απαιτεί η ενσωμάτωση της χώρας στην Ευρωπαϊκή Ένωση!

Τα παραπάνω υποδεικνύουν ότι, χωρίς να αρνούμαστε τον πολιτισμικό διϋσμό ως μορφή εμφάνισης και τρόπο ξεδιπλώματος των πολιτικών και κοινωνικών συγκρούσεων, είναι εξαιρετικά δύσκολο να αποδειχθεί η μηχανιστική μετουσίωση των δύο πολιτισμικών πόλων σε αντίστοιχα κοινωνικά οράματα που καθοδηγούν κυριαρχικά τις πολιτικές στάσεις και κοινωνικές συμπεριφορές των κοινωνικών υποκειμένων. Με την έννοια αυτή, θα ήταν πιο σωστό να «παρεμβάλουμε» στο σχήμα του ελληνικού πολιτισμικού διϋσμού την ασταθή μεταβλητή των συμφεροντικών συγκροτήσεων και ανασυγκροτήσεων που συντελούνται διαρκώς στην κοινωνία των πολιτών, απέναντι σε ένα κράτος που (παρά την παγκοσμιοποίηση) διαχειρίζεται πόρους και μηχανισμούς ελέγχου ικανούς να μεταβάλουν σημαντικά (με θετικό ή αρνητικό τρόπο) τους όρους συγκρότησης των πολιτικών στάσεων και των κοινωνικών συμπεριφορών.

Ο δεύτερος λόγος που καθιστά προβληματικό το σχήμα του πολιτισμικού διϋσμού συνδέεται με τα προηγούμενα. Ο εκσυγχρονισμός, ως πλέγμα εκλογίκευτικών παρεμβάσεων που επηρεάζουν το σύνολο της κοινωνίας, δεν είναι μια υποστασιοποιημένη πραγματικότητα, ανήκει στο πεδίο των πιθανών στρατηγικών επιλογών, τόσο του κράτους και των επιμέρους μηχανισμών του, όσο και των κοινωνικών δυνάμεων και των μη κρατικών θεσμών. Υπό το πρίσμα αυτό, μπορεί αενάως να συμπληρώνεται, να αναθεωρείται, να μεταβάλλεται ή και να αναιρείται. Κυρίως, όμως, είναι *υπόθεση κρατική*, υπό την έννοια ότι ακόμη και η πασιδήλως ομολογούμενη αναγκαιότητα εκλογίκευσης διαδικασιών και λειτουργιών πρέπει να τύχει κρατικής αναγνώρισης και ανάλογης νομοθετικής, οικονομικής και διοικητικής στήριξης για να έχει πιθανότητες επιτυχίας. Ο εκσυγχρονισμός εσχάτως συνιστά την εννοιολογική διατύπωση ενός σημαίνοντος πολιτικο-ιδεολογικού χώρου, στον οποίο προσφυώς ξεδιπλώνεται το παιχνίδι των συμφεροντικών μετατοπίσεων και ανακατατάξεων. Στο παιχνίδι αυτό συμμετέχουν ενεργά οι πολιτικές δυνάμεις, τα οικονομικά συμφέροντα, οι οργανώσεις συμφερόντων, οι μηχανισμοί του κράτους, οι πάσης φύσεως οργανωμένες και ανοργάνωτες μειονότητες και μειοψηφίες και οι άτυπες κοινωνικές ομαδοποιήσεις.

Η υπάρχουσα σχέση της εκσυγχρονιστικής δυναμικής με την κοινωνιακή μεταβλητή μπορεί να πάρει θετική ή αρνητική μορφή. Πρακτικά, η *θετική μορφή συσχέτισης* περικλείει όλες τις πιθανές συνεργασίες του κράτους με τις οργανωμένες δυνάμεις της κοινωνίας των πολιτών, είτε υπό τη μορφή της αμιγώς πλουραλιστικής διαπραγμάτευσης, είτε υπό τη μορφή της πελατειακής εξάρτησης (ισχνός εκσυγχρονισμός). Αντίθετα, η *αρνητική μορφή συσχέτισης* αναφέρεται σε μια σχέση απο-

κλεισμού που αφορά το σύνολο των πολιτισμικών ταυτοτήτων και υποκειμενικών μορφών δράσης, οι οποίες δεν υπεισέρχονται στις προτεραιότητες του εκσυγχρονισμού. Εδώ η εκσυγχρονιστική δυναμική ισοδυναμεί με ατελέσφορη απόπειρα του κράτους να κατισχύσει επί των συμπεριφορών που αναδύονται ως συνέπεια της εκσυγχρονιστικής μεταρρύθμισης. Το ατελέσφορο αυτής της απόπειρας σχετίζεται προφανώς με το χαρακτηριστικό της «θεσμικής ανεπάρκειας» του εκσυγχρονισμού, το οποίο, όπως είδαμε, προσιδιάζει σε μια πολιτική διαδικασία «περιορισμένης ορθολογικότητας» που περιορίζει τις ριζοσπαστικές εναλλακτικές λύσεις.

Έτσι το κράτος, εκσυγχρονιζόμενο σήμερα, αναδιατάσσει δυναμικά (θετικά και αρνητικά) τις σχέσεις κυριαρχίας, συμμαχίας και προστασίας που το ίδιο εγκαθίδρυσε ιστορικά στην διάρκεια της διαδικασίας καπιταλιστικής ολοκλήρωσης. Στη σημερινή της υλοποίηση αυτή η διαδικασία προϋποθέτει την ανάδυση νέων κοινωνικών υποκειμένων που συνδέονται ελάχιστα ή καθόλου με τις οικονομικές προτεραιότητες και τους προκύπτοντες κοινωνικούς ντετερμινισμούς του εκσυγχρονισμού. Τούτο σημαίνει, προφανώς, ότι πρέπει να διαφοροποιήσουμε ορισμένες παραδοχές που κυριαρχούν στην επιστημονική σκέψη, τόσο πάνω στη φύση του εκσυγχρονισμού εν γένει (ο εκσυγχρονισμός ως αποκλειστική έκφραση της νεωτερικότητας), όσο και σχετικά με την εγχώρια έκφρασή του (ο εκσυγχρονισμός ως φυσική έκφραση της νεωτερικότητας, που αναστέλλεται από την παρωχημένη αμυντική κουλτούρα συντηρητικών κοινωνικών στρωμάτων της ελληνικής κοινωνίας)⁶.

Πιστεύουμε ότι το ερμηνευτικό πλαίσιο που ο Alain Touraine διατυπώνει στο κλασικό έργο του *Critique de la modernité*, μας επιτρέπει να κατανοήσουμε καλύτερα τα πράγματα. Σημειώνει ο Touraine: «Για πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα, η νεωτερικότητα δεν οριζόταν παρά μόνον από την αποτελεσματικότητα της εργαλειακής λογικής, την κυριαρχία του κόσμου που κατέστη δυνατή χάρη στην επιστήμη και στην τεχνική. Τέτοια ορθολογική θεώρηση δεν πρέπει σε καμιά περίπτωση να απορριφθεί, διότι είναι το πιο ισχυρό κριτικό όπλο εναντίον κάθε ολισμού, κάθε ολοκληρωτισμού, κάθε ζηλωτισμού. Αυτή, όμως, δεν δίνει μια ολοκληρωμένη εικόνα της νεωτερικότητας, της κρύβει μάλιστα το μισό της: την ανάδυση του ανθρώπινου υποκειμένου ως ελευθερία και ως δημιουργία. Δεν υπάρχει μία μοναδική μορφή της νεω-

6. Πάντως πρέπει να σημειωθεί ότι τελευταία στη χώρα μας αυτό το απλουστευτικό σχήμα αμφισβητείται όλο και περισσότερο. Έτσι, δεν λείπουν δείγματα μιας επιστημονικής σκέψης που κινείται σε διαφορετικό πλαίσιο. Αναφέρουμε, ενδεικτικά: την άποψη του Π. Καζάκου, σύμφωνα με τον οποίο «το σχήμα «εκσυγχρονισμός εναντίον συντηρητικών λαϊκών στρωμάτων» είναι απλοϊκό και παραπλανητικό γιατί, πρώτον, συγκαλύπτει τα προβλήματα αναξιοπιστίας και, δεύτερον, υποβαθμίζει τις «δουλείες» του εκσυγχρονισμού έναντι των οργανωμένων συντεχνιών και του κρατικοκομματικού μηχανισμού...» (Καζάκος 2000). Τη θέση του Α. Μπαλτά, που σημειώνει ότι «η διά του εκσυγχρονισμού διάκριση των κοινωνικών όψεων ή πλευρών σε αυτές που «προπορεύονται» και εκείνες που «καθυστερούν» κρύβει τις αντίστοιχες πολιτικές επιλογές και τα όσα τις ορίζουν πίσω από δήθεν φυσικές νομοτέλειες ...» (Μπαλτάς 2000). Επίσης, τις επιφυλάξεις τόσο του Α. Λιάκου (2001), όσο και της Ε. Γαζή (2001), σχετικά με τις διύστικα προτεινόμενες κοινωνικο-πολιτισμικές ταυτίσεις.

τερικότητας, αλλά δύο μορφές στραμμένες η μία στην άλλη και των οποίων ο διάλογος συγκροτεί την νεωτερικότητα: ο εξορθολογισμός και η υποκειμενοποίηση» (1992). Το δράμα της νεωτερικότητας, κατά τον Touraine, είναι ότι έδωσε υπερβολική έμφαση στην «απομάγευση» του κόσμου, την οποία θεώρησε ταυτόσημη με το θρίαμβο της λογικής. Έτσι, η νεωτερικότητα αναπτύχθηκε παλεύοντας εναντίον του άλλου μισού της, δίνοντας το «Υποκείμενο» στο όνομα της επιστήμης. Ας σημειωθεί ότι, στο μέτρο που η ελευθερία γίνεται κεντρική ηθική αρχή, η υποκειμενοποίηση δεν είναι η υποταγή του ατόμου σε υπερβατικές αξίες. Η αξία του Υποκειμένου σταθμίζεται στο πεδίο ενός ατέρμονου αγώνα κατά της κατεστημένης τάξης πραγμάτων και των κοινωνικών ντετερμινισμών. Για τον Touraine, το ίδιο το Υποκείμενο «δεν είναι η ψυχή που αντιτίθεται στα σώματα, αλλά οι αισθήσεις που η ψυχή απέδωσε στα σώματα, σε αντίθεση με τις αναπαραστάσεις και τους κανόνες που επιβάλλει η κοινωνική και πολιτισμική τάξη» (στο ίδιο). Η υποτίμηση του ρόλου που το Υποκείμενο πρέπει να διαδραματίζει προκύπτει λογικά από την αυθαίρετη ταύτιση της νεωτερικότητας, ως «αντικειμενικής πραγματικότητας», με τον αμιγώς καπιταλιστικό τρόπο εκσυγχρονισμού. Είναι, αναμφισβήτητα, ένας τρόπος να πετάμε το μωρό μαζί με τα νερά: συνολική απόρριψη της συμβολής του χριστιανισμού, της υποκειμενικότητας του ανθρώπου ως καθοδηγητικής αρχής της δράσης του, πνιγμός του συναισθήματος και της φαντασίας, συντριβή των «ευπαθών» κοινωνικών κατηγοριών (γυναίκες, παιδιά, εργαζόμενοι και αποικιοποιημένοι), και όλα αυτά υπό τις επιταγές μιας καπιταλιστικής ελίτ που ταυτίστηκε με την εκλογίκευση⁷.

Αυτή η αυθαίρετη ταύτιση εγκαθιστά στην κοινωνική θεωρία μια ταξικο-πολιτισμική συμμετρία μεταξύ εκσυγχρονισμού και παράδοσης, που αγνοεί παντελώς την πιθανότητα εμφάνισης νέων συλλογικών υποκειμένων, πέραν της προτεινόμενης δυϊστικής πολιτισμικής δομής (ή ακόμη και ως δυναμική σύνθεση των αντιτιθέμενων πόλων της)⁸. Κι αυτό είτε με την ιδεολογική μεταστροφή μέρους των κοινωνικών δυνάμεων που υποτίθεται ότι εκπροσωπούνται από τους δύο πόλους (π.χ. νέοι άνεργοι), είτε με την ανάδυση συλλογικών υποκειμένων με (ή γύρω από) «αναγωγικά» χαρακτηριστικά που, για πρώτη φορά, «φορτίζουν καταστατικά» τις επιδιωκόμενες πολιτικές για μια συγκροτημένη αναπαραγωγή της κοινωνίας στο πλαίσιο της «αειφόρου» ανάπτυξης (άτομα με ειδικές ανάγκες, «αποικιοποιημένοι», ομοφυλόφιλοι,

7. Με τα λόγια του Καστοριάδη: «Η πραγματική πολικότητα δεν είναι μεταξύ ατόμου και κοινωνίας (...), αλλά μεταξύ ψυχής και κοινωνίας. Η ψυχή πρέπει να δαμαστεί στο μέτρο του δυνατού, να δεχτεί μια «πραγματικότητα» που στην αρχή, και από μίαν άποψη ως το τέλος, της είναι ριζικά ετερογενής και ξένη» (2000).

8. Πράγματι κανένα από τα τρία μελλοντικά σενάρια που διαβλέπει ο Διαμαντούρος δεν περιλαμβάνει την προοπτική της εμφάνισης τέτοιων υποκειμένων. Τέτοια προοπτική, εξάλλου, είναι «θέσει» αδύνατη, στη στενή λογική μιας εξέλιξης που θα προκύψει αποκλειστικά μέσα από τη σχέση δύναμης ανάμεσα στις δύο κουλτούρες. Στο πλαίσιο αυτό οι νέοι κοινωνικοί δρώντες θα προέκυπταν (αν προέκυπταν) ως συνέπεια της σύγκρουσης των δύο παραδόσεων και όχι ως αυτόνομες δυναμικές της κοινωνίας των πολιτών, που συγκροτούνται και ενισχύονται επί τη βάση νέων προσδιορισμών των

«δομικά άνεργοι», αποκλεισμένες γυναίκες, μετανάστες, γλωσσικές, θρησκευτικές, εθνοτικές και πολιτισμικές μειονότητες κ.ά.).

2.2. Σύγχρονες μορφές συλλογικής δράσης και κοινωνικά κινήματα

Πριν αναλύσουμε τη «φαντασιακή» έκφανση του δίπολου «παράδοση και εκσυγχρονισμός», όπως βιώνεται σήμερα στη χώρα μας, είναι απαραίτητο να αναφερθούμε πρώτα στη σύγχρονη προβληματική των κοινωνικών κινήμάτων. Μια θεμελιώδης διαφορά μεταξύ των κοινωνικών κινήμάτων της βιομηχανικής και της μεταβιομηχανικής κοινωνίας είναι η μορφή της δράσης τους και η φύση των στόχων που θέτουν. Τα πρώτα (κυρίως εργατικό κίνημα, φεμινιστικό, νεολαιίστικο, φυλετικό) αποσκοπούν στην κατάκτηση ή στον έλεγχο της εξουσίας, επιδιώκουν την επανάσταση, μιλούν στο όνομα της κοινωνίας και συχνά προστρέχουν στη βία. Αντίθετα, τα δεύτερα (κινήματα για την υγεία και τη φροντίδα στην οικογένεια και στην κοινότητα, την αλληλεγγύη, την υπεράσπιση πολιτισμικών διαφορών και της ελευθερίας επιλογής, τη βελτίωση της ποιότητας ζωής με την έννοια της φύσης αλλά και των καθημερινών βίκοσμων) θέτουν ως κυρίαρχο στόχο την αυτοσυνείδηση μέσω της διαφοράς που εκπροσωπούν, υποστηρίζουν τη δημοκρατική μέθοδο, μιλούν στο όνομα της συγκεκριμένης κοινωνικής ομάδας που εκπροσωπούν και συνήθως χρησιμοποιούν ειρηνικά μέσα.

Μια δεύτερη σημαντική διαφορά αφορά τον τύπο της σχέσης που τα κοινωνικά κινήματα εγκαθιστούν με το κράτος και την πολιτική δράση. Τα κινήματα της βιομηχανικής κοινωνίας εμφανίζουν αντιφατική στάση. Αφ' ενός τονίζουν την υποκειμενική πλευρά της αυτονομίας τους από τους κυρίαρχους πολιτικούς δρώντες (κράτος και κόμματα), αφ' ετέρου στρέφονται είτε προς το κράτος στο πλαίσιο της εκσυγχρονιστικής διεύρυνσης των θεσμικά διατυπωμένων κοινωνικών δικαιωμάτων του κράτους πρόνοιας, είτε προς την αγορά στο πλαίσιο μιας ψευδομμητικής προσαρμογής που επιβάλλουν τα εμπορευματικά πρότυπα (Ψημίτης 1996). Σε κάθε περίπτωση η σχέση δύναμης μεταξύ κράτους και κοινωνικών κινήμάτων προσδιορίζει τη διαδικασία ενσωμάτωσης/απόθησης των τελευταίων. Στην περίπτωση των σύγχρονων κινήμάτων, αντίθετα, η ενσωμάτωση δεν προσδιορίζεται από τις σχέσεις με το κράτος, αλλά από ευθείες διαδικασίες κοινωνικής αυτοεπιβεβαίωσης που υπερβαίνουν τα στενά όρια της πολιτικής δράσης και απευθύνονται αδιαμεσολάβητα στην κοινωνία των πολιτών. Υπό την έννοια αυτή, τέτοια κοινωνικά κινήματα συνιστούν τη μορφή της αναζωογόνησης της κοινωνίας των πολιτών απέναντι στην κρατική σφαίρα, αποτυπώνουν στο επίπεδο της συλλογικής δράσης την τάση της να αυτονομηθεί α-

υποκειμενικών αναγκών, δίχως απαραίτητα ένα συνολικό όραμα ή σχέδιο για την κοινωνία. Έτσι, η προτεινόμενη στενή και περιοριστική δυνατότητα να «αντληθούν» ταυτότητες μέσα στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό, στενεύει επικίνδυνα, αν δεν εξαφανίζει, τόσο τα όρια της προσωπικής αυτονομίας όσο και τα όρια συλλογικών ταυτοτήτων που συγκροτούν νέους κοινωνικούς δρώντες, ούτε «μεταρρυθμιστές» ούτε «παρωχημένους».

πό την κεντρική πολιτική χειραγώγηση (Touraine 1995). Έτσι, η παρουσία τους στη σκηνή των κοινωνικών αγώνων σηματοδοτεί και τη μετατόπιση των συγκρούσεων από τα κοινωνικά δικαιώματα στα πολιτισμικά δικαιώματα. Συχνά, η συλλογική υπεράσπιση των ατομικών δικαιωμάτων οδηγεί σε αντιφατική όσμωση συμπεριφορών απόρριψης και συμπεριφορών επιβεβαίωσης, που είναι όμως απαραίτητη για να αμβλυνθούν φαινόμενα απομόνωσης των αντίστοιχων «φυσικών» φορέων αυτών των συμπεριφορών. Στο πλαίσιο αυτό, η όσμωση χρησιμεύει τόσο για να υπερκεραστεί η εσωστρέφεια των αποκλεισμένων (μετανάστες, άνεργοι, φορείς του AIDS, άτομα με ειδικές ανάγκες), όσο και για να αρθεί η αποξένωση των «πολιτισμικών» δρώντων (δίκτυα εθελοντισμού, κινήματα αλληλεγγύης) από τα καθημερινά προβλήματα της εργασίας και της τεχνολογίας (Touraine 1999).

Υπό τις σημερινές συνθήκες, η συγκρότηση της πολιτισμικής ταυτότητας του ανθρώπου αναπόφευκτα συνδέεται με νέες δομικές και πολιτισμικές συνθήκες, που προσδιορίζουν την άκρως «πολυκεντρική οργάνωση παραγωγής του νοήματος» και την «πρωτοφανή μεταβλητότητα των σημείων αναφοράς του ανθρώπου στο χρόνο» (Ψημίτης 1999/α). Η αύξουσα πολιτισμική αδυναμία των συλλογικών μορφωμάτων να νοηματοδοτήσουν την ανθρώπινη παρουσία στον κόσμο οδηγεί σε δύο συνέπειες: Από τη μια πλευρά, ευνοούνται οι αυτοστοχαστικές και αυτοποιητικές τάσεις διαμόρφωσης της ταυτότητας, με την έννοια της κινητοποίησης όλο και μεγαλύτερων προσωπικών πόρων δράσης και αυτόνομων νοηματοδοτικών δυνατοτήτων. Εδώ, στα άτομα βαρύνουν περισσότερο οι ιδιότητες των ομάδων στις οποίες ανήκουν και τις οποίες χρησιμοποιούν ως σημείο αναφοράς: (α) οι μειονοτικές ιδιότητες (εθνότητα, γλώσσα, θρησκεία), (β) οι μειοψηφικές ιδιότητες (φύλο, σεξουαλικότητα, βιο-ψυχολογικά χαρακτηριστικά, «ριζοσπαστικές κουλτούρες» κ.τ.λ.) και (γ) οι ιδιότητες του κοινωνικού αποκλεισμού με τη στενή έννοια (φτώχεια, ανεργία, στέρηση στέγης, έλλειψη περίθαλψης, αδυναμία πρόσβασης σε βασικές υπηρεσίες).

Από την άλλη πλευρά και σε αντίθετη φορά, ο ώριμος καπιταλισμός «συνδράμει» το άτομο, ώστε η προαναφερθείσα πολιτισμική αδυναμία των διαρθρωμένων συλλογικοτήτων (έθνος, κόμμα, συνδικάτο, κράτος κ.τ.λ.) και των μορφών δράσης που τις χαρακτηρίζουν να μην προκαλέσουν κοινωνική αποδιάρθρωση. Για το λόγο αυτό, ανασυγκροτεί τους μηχανισμούς νομιμοποίησης του συστήματος με τρόπο ώστε: (α) να μεταβιβάζει νομιμοποιητική φόρτιση από τα κοινωνικά στα ατομικά δικαιώματα και, το κυριότερο (β) να ωθεί τις διεργασίες νοηματοδότησης της ζωής του ατόμου εντός του παραγωγικού συστήματος και με την έννοια της λειτουργικής ένταξης του στην παραγωγική διαδικασία (π.χ. «επαγγελματική επάρκεια», «διά βίου κατάρτιση», «ευελιξία», «παραγωγικότητα») και με την έννοια της συμβολικής υπαγωγής του στα όρια αυτής της διαδικασίας (κυρίαρχη πηγή νοήματος η απασχόληση στην οικονομία και η συναφής εξασφάλιση προσωπικού εισοδήματος μέσω «επιτυχών» ατομικών στρατηγικών) (Ψημίτης 1999/α).

Αυτές οι δύο μορφές συγκρότησης της ταυτότητας («ασθενής» ταυτότητα και «ισχυρή» ταυτότητα) προσδιορίζουν και τις προκύπτουσες στις μέρες μας μορφές

της συλλογικής δράσης. Στις περιπτώσεις όπου οι νέες συνθήκες δεν οδήγησαν (είτε λόγω επιλογής είτε λόγω αποκλεισμού) στην «παραγωγιστική» εξατομίκευση των όρων πολιτισμικής ταυτοποίησης των ανθρώπων, αναδείχθηκαν αντιφατικές διεργασίες συλλογικής ταυτοποίησης και δράσης, με σύνθεση νέων και παλαιών στοιχείων. Τρεις βασικές από αυτές τις διεργασίες είναι: Πρώτον, η βίαιη επιστροφή στη συλλογική δράση, που ζωογονείται από την επίκληση μιας υπερβατικής αρχής και καλλιεργεί την «αλληλεγγύη από ομοιότητα» (εθνικισμοί, ρατσισμοί, ζηλωτικά κινήματα). Δεύτερον, η προσπάθεια αμυντικής αναπαραγωγής κοινωνικών κινήματων κατά προσέγγιση στα πρότυπα του παρελθόντος. Με επιλεκτική έμφαση, δηλαδή, σε στοιχεία ή τάσεις που υπήρχαν και στο παρελθόν (αξιοποίηση διαύλων επικοινωνίας με το πολιτικό σύστημα, «αλληλεγγύη από ομοιότητα») και σε νέα στοιχεία (εγκατάλειψη ολιστικών στόχων, νομιμοποίηση των διαφορών, αξιοποίηση της κοινής γνώμης, «συνδιαχείριση» των δημόσιων πολιτικών). Οι μορφές συλλογικής δράσης αυτού του τύπου αναφέρονται πρωτίστως στα εξής κινήματα: το φεμινιστικό, το οικολογικό, των καταναλωτών, για τα ανθρώπινα δικαιώματα και τις πολιτισμικές μειοψηφίες. Τρίτον, η οικοδόμηση δικτυακών μορφών οργάνωσης με βασικό στόχο την αυτοσυνείδηση, τον αυτόνομο προσδιορισμό της ταυτότητας, μέσω της υψηλής νοηματοδοσίας και της ηθικής δέσμευσης που προϋποθέτει η «αλληλεγγύη από διαφορά» και η υπεράσπιση κάθε διαφοράς. Φορείς τέτοιας συλλογικής δράσης είναι ορισμένα τμήματα της ριζοσπαστικής οικολογίας και μέρος των οργανώσεων του παγκόσμιου εθελοντισμού που δικαιώνουν και πρακτικά τον όρο «μη κυβερνητικές» (βλ. στο ίδιο)⁹.

Πρέπει, φυσικά, να σημειωθεί ότι αυτός ο διαχωρισμός των μορφών συλλογικής δράσης έχει πρωτίστως μεθοδολογική σημασία. Θεωρητικά, τίποτα δεν αποκλείει την πιθανότητα να συνδυαστούν σε κοινή, έστω και βραχύβια, συνύπαρξη, στοιχεία από αυτές τις διαφορετικές συλλογικές δράσεις (συμπεριλαμβανομένης και της συλλογικής δράσης των επαγγελματικά οργανωμένων συμφερόντων). Τέτοια συμπεριφορική εκδοχή καθίσταται όλο και πιο πιθανή, υπό την επίδραση τριών παραγόντων: ο πρώτος είναι το γεγονός ότι η αποδιάρθρωση των παραδοσιακών συλλογικοτήτων στέρησε από πολλούς ανθρώπους τη δυνατότητα να «στεγάσουν» σε «αμιγή» ιδεολογικά σχήματα την ανάγκη τους να δράσουν για να υπερασπίσουν την ταυτότητα και την αξιοπρέπειά τους. Ο δεύτερος, όπως ήδη παρατηρήσαμε, είναι

9. Γίνεται, ελπίζουμε, φανερό για ποιο λόγο στις παραπάνω διαδικασίες συλλογικής ταυτοποίησης δεν συγκαταλέγονται οι συλλογικές μορφές δράσης που συνδέονται με τις οργανώσεις συμφερόντων. Αυτές οι οργανώσεις είτε είναι (στη χειρότερη περίπτωση) η συλλογική αποτύπωση του αντίθετου τύπου ταυτοποίησης (της παραγωγιστικής εξατομίκευσης), είτε είναι (στη καλύτερη περίπτωση) αντιπροσωπευτικά υπολείμματα κοινωνικών κινήματων της βιομηχανικής και όχι της μεταβιομηχανικής κοινωνίας. Αποδίδοντας σχηματικά τις αναλογίες, θα λέγαμε ότι η πρώτη περίπτωση περιλαμβάνει τις πελατειακά ενσωματωμένες συντεχνίες, ενώ η δεύτερη τις κορπορατιστικά ή πλουραλιστικά οργανωμένες κοινωνικές κατηγορίες.

ότι ο εκσυγχρονισμός, ως πλέγμα εκλογικευτικών παρεμβάσεων που επηρεάζουν το σύνολο της κοινωνίας, γίνεται προνομιακό πεδίο για τις συμφεροντικές μετατοπίσεις, τις στρατηγικές επιλογές και τους τακτικούς ελιγμούς όλων των κοινωνικών δρώντων. Τέλος, ο τρίτος παράγοντας συνδέεται με τα νέα δεδομένα της επικοινωνίας, σύμφωνα με τα οποία τα ιδεολογικά συνθήματα και τα πολιτισμικά περιεχόμενα, που συνδέονται με διεκδικήσεις συγκεκριμένων κοινωνικών δρώντων, μπορούν σχετικά εύκολα (πρωτίστως, μέσω των «μέσων») να προσαρμοστούν μιμητικά ή ψευδο-μιμητικά σε αιτήματα άλλων κοινωνικών δρώντων.

2.3 Καπιταλιστικός εκσυγχρονισμός και μορφές συλλογικής δράσης στην Ελλάδα

Συχνά η κοινωνική έρευνα τείνει να ταυτίζει τα κοινωνικά κινήματα με τα «προοδευτικά» κοινωνικά κινήματα. Έτσι, είτε υποτιμά τη σημασία μορφών συλλογικής δράσης που στηρίζονται στην «αλληλεγγύη από ομοιότητα» και αντιτίθενται στην εκκοσμίκευση, είτε κατατάσσει τέτοιες μορφές μονολιθικά στο χώρο των οπισθοδρομικών ή αντιδραστικών και χειραγωγημένων κινημάτων¹⁰. Πιστεύουμε ότι είτε επιλέξουμε το συστατικό ορισμό του Giddens για τα κοινωνικά κινήματα («μορφές συλλογικής δράσης, που έχουν στόχο την επίτευξη μεταβολών σε κάποια πτυχή της καθεστηκυίας τάξης πραγμάτων στην κοινωνία», Giddens 1989) είτε επιλέξουμε τον αντίστοιχο διασταλτικό ορισμό του Touraine («... ταυτόχρονα συλλογική δράση, επέμβαση της κοινωνίας στον εαυτό της και οργανωμένη γύρω από μια κεντρική σύγκρουση, η οποία αντιπαραθέτει αυτούς που κατευθύνουν την αυτο-παραγωγή και τη μεταμόρφωση της κοινωνίας με αυτούς που υφίστανται τα αποτελέσματά της», Touraine 1995), σε κάθε περίπτωση τίποτα δεν δικαιολογεί τον *a priori* αποκλεισμό του σύγχρονου ζηλωτικού κινήματος¹¹ από το φάσμα των κοινωνικών κινημάτων που διαμορφώνονται στην Ελλάδα. Η προिमодότηση των προοδευτικών κοινωνικών κινήματων από την κοινωνιολογική ανάλυση δεν μπορεί να αποκρύψει την ιδιάζουσα δυναμική της σημερινής επανάκαμψης του θρησκευτικού κοινοτισμού. Αυτός παραμένει, βέβαια, ένα κίνημα αντι-νεωτερικό και αντι-κοσμικό, εντούτοις «... είναι επίσης μια προσπάθεια να επανεισαχθεί μια μη κοινωνική δύναμη μέσα στην κοινωνική ζωή, η ηθική της πεποίθησης μέσα σ' έναν κόσμο που κυριαρχείται από την ηθική της ευθύνης ...», που πολύ δύσκολα μπορεί να θεωρηθεί συνολικά ως αντιδραστική (Touraine 1992).

Νομίζουμε ότι το σχήμα με βάση το οποίο μπορούμε να κατανοήσουμε τόσο την ευρύτερη δυναμική του ζηλωτικού κινήματος στη χώρα μας, όσο και τις αντιφατικές όψεις που χαρακτηρίζουν τη δράση του, δεν είναι το δίπολο «παράδοση-εκ-

10. Σχετικά με την ενασχόληση της κοινωνιολογίας των κοινωνικών κινημάτων με τα μη προοδευτικά και τα αντι-προοδευτικά κινήματα, βλ. Roche 1995.

11. Ο όρος χρησιμοποιείται με επιφύλαξη, στο μέτρο που (όπως θα αναλυθεί) η συλλογική δράση που συνδέεται με το κίνημα αυτό περιλαμβάνει και άλλες παραμέτρους πέραν του ζηλωτισμού.

συγχρονισμός», αλλά ο συνδυασμός δύο από τις παραμέτρους που αναλύθηκαν προηγουμένως. Δηλαδή, αφ' ενός της υπάρχουσας συσχέτισης του ισχνού εκσυγχρονισμού με τις εκδοχές της συλλογικής δράσης που προκύπτουν είτε από την υποκειμενοποίηση (ασθενής ταυτότητα), είτε από τον εξορθολογισμό (ισχυρή ταυτότητα). Αφ' ετέρου, της δυνατότητας οσμωτικής συνύπαρξης, σε μια ενιαία μορφή συλλογικής δράσης, διαφορετικών κοινωνικών δρώντων. Ας δούμε συνοπτικά πώς συνδυάζονται σήμερα οι δύο αυτές παράμετροι.

Η πρώτη παράμετρος αναφέρεται στη διαφοροποίηση μεταξύ των ποικίλων κοινωνικών δρώντων, ανάλογα με τον τρόπο που συνδέονται με το εκσυγχρονιστικό πεδίο αναφοράς. Ιστορικά, ο «εξωγενής» καπιταλιστικός εκσυγχρονισμός στη χώρα μας ενίσχυσε εξαιρετικά το κράτος, το οποίο, μέσα από τις σχέσεις κυριαρχίας-συμμαχίας-προστασίας που επέβαλε, υποκατέστησε εν μέρει την κοινωνία των πολιτών και τα κοινωνικά κινήματα, όπως εμφανίστηκαν αλλού. Αυτό οδήγησε σε μια ιδιαίτερη συνύπαρξη εξορθολογισμού και υποκειμενοποίησης, με την έννοια ότι οι «φυσικοί» φορείς των δύο πόλων της νεωτερικότητας (αφ' ενός κράτος και πολιτικό σύστημα, αφ' ετέρου κοινωνία των πολιτών και κοινωνικά κινήματα) βρέθηκαν σφιχτά αγκαλιασμένοι στην πρόσφατη ιστορία. Ως συνέπεια, το προκύψαν ιδιόμορφο πλέγμα σχέσεων «νοθεύει» και τους δύο πόλους, προικίζοντας τις αντίστοιχα «φέρουσες» δυνάμεις με άκρως αντιφατικές συμπεριφορές (δεύτερη παράμετρος). Έτσι, από τη μια πλευρά, το κράτος και το πολιτικό σύστημα, παρόλο που ανέλαβαν το βάρος του καπιταλιστικού εκσυγχρονισμού, εμφανίζονται να διαπερνώνται από αντιλήψεις και δεσμεύσεις που αναιρούν: (α) την εκλογικευτική φιλοσοφία της κοσμικής κρατικής εξουσίας (συγχρωτισμός κράτους/Εκκλησίας) και (β) την ορθολογική αντίληψη για την αντιπροσωπευτική δημοκρατία και την αυτόνομη και πλουραλιστική ανάπτυξη των κοινωνικών και επαγγελματικών οργανώσεων (πελατειακή ενσωμάτωση των οργανωμένων συμφερόντων). Αυτή η μείζονος σημασίας αντίφαση γίνεται συστατικό στοιχείο του συνόλου των πολιτικών που αφορούν την ολοκλήρωση της ελληνικής κοινωνίας (εκπαίδευση, δικαιώματα, εργασιακές σχέσεις κ.ο.κ). Παράλληλα, αντανakλάται (με τους όρους του Καστοριάδη) στο φαντασιακό ρόλο των θεσμών και στις κοινωνικές σημασίες τους, που δίνουν νόημα στη ζωή, στις δραστηριότητες και στις επιλογές των ανθρώπων.

Από την άλλη πλευρά, οι συλλογικές οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών, με τη μορφή όλων των αρθρωμένων τύπων κοινωνικής συνύπαρξης και δράσης (εργατικό κίνημα, φοιτητικό κίνημα, οργανώσεις συμφερόντων, θρησκευτική κοινότητα, εθελοντικές ομάδες), αναδεικνύουν ως κυρίαρχο στοιχείο της συμπεριφοράς τους έναν κρατικό προσανατολισμό που, κατά κανόνα, προκαλεί στο εσωτερικό τους σοβαρές αντινομίες ανάμεσα σε αυτόνομες και ετερόνομες μορφές δράσης. Πιστεύουμε ότι αυτή την εσωτερική αντινομία αντανakλά η δράση του συνδικαλιστικού κινήματος μετά τη δικτατορία, που, παρά το στενό κρατικό έλεγχο στον οποίο υπόκειται η κεντρική δομή του, πολυκερματίζεται διεκδικητικά με τρόπο ώστε να είναι ουσιαστικά αδύνατη η συνολική του χειραγώγηση (Ψημίτης 1999/β). Ανάλογης προέλευ-

σης είναι η διφυής στάση της θρησκευτικής κοινότητας, η οποία οδηγείται να δεχτεί την εθνικο-κρατική υπόσταση του θρησκευτικού δόγματος, αναζητώντας παράλληλα να οικοδομήσει ή να διατηρήσει αδιαμεσολάβητους, βιωματικά προσδιορισμένους, καθημερινούς βίκοσμους στη βάση της οικουμενικότητας. Τον ίδιο αντιφατικό χαρακτήρα στη συλλογική δράση εμφανίζει η πλειονότητα των οργανώσεων του κοινωνικού χώρου στην Ελλάδα, ταλαντευόμενη ανάμεσα στην επικύρωση της αυτόνομης κοινωνικής πολυμέρειας και στην αναίρεση μιας ελέγχουσας πολιτικής σύνθεσης.

Στη σημερινή της αποτύπωση, και λαμβάνοντας υπόψη τον επείγοντα και δραματικό χαρακτήρα που αποκτά ο εκουγχρονισμός τα τελευταία χρόνια, αυτή η αντίφαση μεταξύ εκλογίκευσης και βιωματικής εμπειρίας, *μεταξύ εργαλειακής λογικής και λογικής των υποκειμενικών αναγκών*, οξύνεται και διαπερνά ποικιλοτρόπως την ελληνική πραγματικότητα. Με όρους πρωτόφαντους αυτήν τη φορά, που καθιστούν εξαιρετικά δύσκολη τη γεφύρωση του ολοένα διευρυνόμενου χάσματος ανάμεσα στην οργανική ένταξη στην οικονομική και τεχνολογική πραγματικότητα, με ό,τι αυτή προϋποθέτει για το χαρακτήρα των ανθρώπινων σχέσεων, και σε μια πολιτισμική ταυτότητα χαραγμένη από διαφορές, τοπικισμούς, αποκλεισμούς, επιμονή στην παράδοση αλλά και στη βιωματική όψη της ανθρώπινης σχέσης, που οφείλεται σε παράγοντες όπως βιο-ψυχικά χαρακτηριστικά, ηλικία, φύλο, φυλετική καταγωγή, γλωσσικά ιδιώματα, πολιτισμικές ιδιαιτερότητες κ.ο.κ. Προφανώς, η δυσκολία του εγχειρήματος συνδέεται στενά με αδυναμίες που προκάλεσε τόσο η διαδικασία μερικής υποκατάστασης της κοινωνίας των πολιτών και των κοινωνικών κινήματων από το κράτος και το πολιτικό σύστημα, όσο και η εσωτερική αντινομία των συλλογικών οργανώσεων του κοινωνικού χώρου.

Σε αυτές τις συνθήκες, ποιος είναι σήμερα ο ιδιαίτερος ρόλος του ζηλωτικού κινήματος στην Ελλάδα; Θεωρούμε ότι αυτό, χωρίς να έχει εκλείψει η προαναφερόμενη διφυής στάση, συγκεντρώνει δυνάμεις της κοινωνίας των πολιτών που, για διαφορετικούς λόγους η καθεμιά, αναγνωρίζονται *από την άποψη της συλλογικής δράσης* στον «αντι-εκουγχρονιστικό» πόλο της κοινωνίας. Με την έννοια αυτή, πρόκειται για ένα «εν ενεργεία κοινωνικό κίνημα», το οποίο περιλαμβάνει και (επί του παρόντος) εκπροσωπεί ετερόκλητες κοινωνικές δυνάμεις και πολιτισμικές στάσεις. Η στρατηγική επιλογή του συνόλου των αντίστοιχων συμφερόντων τα τοποθετεί συνολικά κατά του «εκουγχρονιστικού» πόλου, εντούτοις τα κίνητρα της συμμετοχής τους στο ζηλωτικό κίνημα είναι για κάθε περίπτωση διαφορετικά. Στο πλαίσιο αυτό, άλλες δυνάμεις τάσσονται γενικώς κατά του καπιταλιστικού εξορθολογισμού και της απορρέουσας εκκοσμίκευσης και άλλες κατά της ιδιαίτερης εγχώριας (ισχνής και αποϊδεολογικοποιημένης) εκδοχής του. Άλλες δυνάμεις μάχονται για τη συλλογική υπεράσπιση της υποκειμενικότητας και της αξιοπρέπειας των ανθρώπων κι άλλες για τη διατήρηση του πελατειακού συγχρωτισμού τους με το κράτος. Άλλες δυνάμεις κινητοποιούνται στρατηγικά για μακροχρόνιους αγώνες κατά της εργαλειακής λογικής που προωθεί ο εκουγχρονισμός και άλλες κινούνται τακτικά ενόψει μιας μελ-

λοντικής ενσωμάτωσής τους με ευνοϊκότερους όρους στον εκσυγχρονιστικό πόλο. Άλλες δυνάμεις επενδύουν στην προοπτική της συλλογικής δράσης πολύτιμους πόρους τους (αξίες χρήσης) και άλλες επενδύουν τη συλλογική δράση στην προοπτική απόκτησης πολύτιμων πόρων (αξίες ανταλλαγής). Άλλωστε, πώς θα μπορούσε να είναι διαφορετικά, όταν το κίνημα περιλαμβάνει ομάδες πίεσης που χάνουν μέρος της ιδεολογικής τους ισχύος και επιρροής (ανώτερη και κατώτερη εκκλησιαστική ιεραρχία), τμήματα κοινωνικών κατηγοριών που πλήττονται άμεσα από τις εκσυγχρονιστικές πολιτικές π.χ. σε θέματα εργασίας (δομικά άνεργοι), ασφάλισης (ηλικιωμένοι χαμηλοσυνταξιούχοι), νέους που αντλούν πολιτισμική ταυτότητα από βιωματικές επιλογές περιθωριοποίησης και αλληλεγγύης, παραεκκλησιαστικές οργανώσεις που βρίσκουν ευκαιρία να στρατολογήσουν νέα μέλη και, βέβαια, τους οπαδούς της εθνικιστικής ιδεολογίας.

Το στοιχείο, όμως, που καθιστά συνθετότερη την πραγματικότητα του ζηλωτικού κινήματος (βλ. υποσημείωση 6) είναι ότι η δυναμική του (όχι μόνο με την έννοια της άμεσης συμμετοχής, αλλά και με αυτήν της συμπάθειας ή της ευμενούς ανοχής) διαπερνά οριζόντια διαφορετικές ομάδες της κοινωνίας των πολιτών, δηλαδή δυνάμεις που δεν αντιπροσωπεύουν «δομικές» κατηγορίες, όπως οι μόλις προαναφερθείσες. Αναφερόμαστε π.χ. σε ομάδες «μη-οργανικών» διανοουμένων και σε ανταγωνιστικά υποκείμενα της παραγωγικής οικονομίας που διάκινται θετικά απέναντι στη σημερινή προοπτική του αντι-εκσυγχρονιστικού πόλου.

Συνοψίζοντας, λοιπόν, θεωρούμε ότι η ακραία αντιπαράθεση που υφίσταται αυτήν τη στιγμή δεν εκφράζει πιστά, ούτε στη μορφή της ούτε στις κυρίαρχες διεκδικήσεις, την πραγματική διάταξη των δυνάμεων που δραστηριοποιούνται γύρω από τη διαδικασία εξορθολογισμού και υποκειμενοποίησης. Αντανακλά, εντούτοις, την αντιφατική σύνθεση των δύο πόλων και ιδιαίτερα του αντι-εκσυγχρονιστικού. Στο μέτρο που αυτή η αντίφαση το επιτρέπει, το ζηλωτικό κίνημα αντιπροσωπεύει και την υποκειμενική αντι-δράση των ατόμων στη διαδικασία εξορθολογισμού της κοινωνίας, τη βούλησή τους να αντισταθούν στην απο-υποκειμενοποίηση του βιωματικού και κοινοτικού δεσμού. Μόνο έτσι γίνονται κατανοητές οι βαθιές αντινομίες στον πληθωρικό λόγο που εκφέρει ο προκαθήμενος της ελληνικής Εκκλησίας ως «φυσικός» ηγέτης του αντι-εκσυγχρονιστικού πόλου.

Μια σημειολογική ανάλυση αυτού του λόγου αναδεικνύει και τη σημασία που κατέχουν οι ποικίλοι κοινωνικοί αποδέκτες του για τη συγκρότηση του πόλου. Στο πλαίσιο αυτό είναι πιο εύκολο να εξηγηθεί πώς είναι δυνατό σε μια μορφή συλλογικής δράσης να συνδυάζεται –πειστικά, για αρκετούς– η υπεράσπιση των παρακάτω επιμέρους ρηματικών στόχων: (α) η αντι-εκκοσμίκευση (το «αντι-χριστιανικό κράτος», ή η «απο-χριστιανοποιημένη Ε.Ε.»), (β) η υποκειμενοποίηση («η γλώσσα της αγάπης και της αλληλεγγύης» ενάντια «στη γλώσσα της άκαμπτης λογικής και των αριθμών»), (γ) η ελευθεριακότητα («η ελεύθερη επιλογή του ανθρώπου» ενάντια στον «κρατικό καταναγκασμό»), (δ) ο αριστερός λαϊκισμός («η άμεση δημοκρατία» ως συ-

μπλήρωμα «της εκχωρητικής δημοκρατίας»¹²), (ε) η καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού («το κοινωνικό πρόσωπο της Εκκλησίας» ενάντια «στο ανάλγητο κράτος», και φυσικά η υπόρρητη εργαλειακή λογική («συναλληλία εκκλησίας και πολιτείας»)).

Το κεντρικό ζήτημα, λοιπόν, που, παρά τα φαινόμενα, θέτει η ύπαρξη του ζηλωτικού κινήματος δεν είναι απλώς ο διαχωρισμός κράτους και Εκκλησίας, αλλά ευρύτερα ο διαχωρισμός κράτους και κοινωνίας και η εξεύρεση νέων τρόπων μεταξύ τους επικοινωνίας. Τέτοιο ζήτημα τίθεται αφ' ενός συνολικά στην κεντρική πολιτική ατζέντα, αφ' ετέρου εγχειρηματικά στο εσωτερικό των δύο πόλων. Στην κατεύθυνση αυτή πρέπει να κινητοποιηθούν όσες από τις δυνάμεις του «εκσυγχρονιστικού πόλου» είναι πραγματικά εξορθολογιστικές, για να βρουν έναν νέο «πνευματικό συσχετισμό του πολιτισμού και της ιστορικής συγκυρίας, συσχετισμό που επιτρέπει εμβίωσι της πολιτικής επιδιώξεως πέραν της λογικής της» (Ράμφος 2000). Στην ίδια κατεύθυνση πρέπει να κινητοποιηθούν και όσες από τις δυνάμεις του «αντι-εκσυγχρονιστικού πόλου» είναι βαθιά ριζωμένες στην υπεράσπιση της υποκειμενικότητας των αναγκών, για να βρουν ένα νέον τρόπο συσχέτισης της αναδυόμενης πολιτισμικής ταυτότητας και των ρητών θεσμών εξουσίας που εκπροσωπούν τους νέους αναπόδραστους προσδιορισμούς της πολιτικής (παγκοσμιοποίηση, ευρωπαϊκή ολοκλήρωση και τα συμπαρομαρτούντα). Ειδικά στην Ελλάδα, θεωρούμε ότι είναι πιο απαραίτητο από ποτέ να ενισχυθούν τα κοινωνικά κινήματα που συνδέονται πολιτισμικά με την κοινωνική αμφισβήτηση που οι κυρίαρχοι κατηγορίες προβάλλουν απέναντι στην κατεστημένη τάξη πραγμάτων και στην επιχειρούμενη εξατομίκευση των αναγκών του ανθρώπου. Ίσως αυτός είναι ο μοναδικός δρόμος ώστε να μην περιπέσει το υποκείμενο σε «ταυτοτική ακινησία», που θα το εγκλώβιζε στο πλαίσιο ενός ζηλωτικού κοινοτισμού, και συγχρόνως να αποφευχθεί η καταστρεπτική ένταση ανάμεσα στην κριτική δύναμη των συλλογικών ταυτοτήτων και τη δύναμη κοινωνικού ελέγχου που κατέχουν οι θεσμοί εξουσίας.

12. Πολύ αποκαλυπτικά, σε άρθρο του διευθυντού σύνταξης του επίσημου *Δελτίου της Εκκλησίας της Ελλάδος* αναφέρεται: «... η Εκκλησιαστική Ηγεσία με υποδειγματική, ρηξικέλευθη, πρωτοποριακή και ιστορικής σημασίας ενέργεια ανοίγει τον δρόμο για την προώθηση των δημοκρατικών θεσμών, επιδιώκοντας την αφύπνιση, ζωοποίηση και ενεργοποίηση της επί δεκαετίες υπνωτούσης σχετικής επί δημοψηφισμάτων διατάξεως του Συντάγματος. Έτσι η Εκκλησία επιδιώκει τη λειτουργία του μικτού δημοκρατικού συστήματος, το οποίο εκφράζει και αξιοποιεί πληρέστερον κατ' έμμεσον και άμεσον τρόπον την λαϊκή κυριαρχία και είναι δυνατόν να καλύψει μερικά από τα εκουσίως ή ακουσίως δημιουργούμενα κενά της αντιπροσωπευτικής ή εκχωρητικής δημοκρατίας. Αυτή συμπληρώνεται και είναι δυνατόν να ολοκληρωθεί με την άμεση δημοκρατία, που πραγματοποιείται με τα δημοψηφίσματα» (2000).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αρμενάκης, Α. - Μ. Ντάβου (2000), «Επικτήτη αίσθηση αδυναμίας, πολιτική συμπεριφορά και Μ.Μ.Ε: Ευρήματα από μια έρευνα σε φοιτητές της Αθήνας», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 16, Νοέμβριος 2000, σσ. 108-146.
- Γαζή, Ε. (2001), «Τα πάθη και τα όρια του εκσυγχρονισμού», εφ. *Το Βήμα*, 7 Ιανουαρίου 2001.
- Δεμερτζής, Ν. - Α. Αρμενάκης (2000), «Η πολιτική αντίληψη και τα μέσα επικοινωνίας. Η περίπτωση των φοιτητών της Αθήνας», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 16, Νοέμβριος 2000, σσ. 72-107.
- Diamandouros, N. (1993), «Politics and culture in Greece, 1974-1991» στο Clogg R. (επιμ.), *Greece 1981-89: The populist decade*, Λονδίνο, Macmillan, σσ. 1-25,
- Διαμαντούρος, Ν. (2000), *Πολιτισμικός διυισμός και πολιτική αλλαγή στην Ελλάδα της μεταπολίτευσης*, Αθήνα, εκδ. Αλεξάνδρεια.
- Donolo, C. - F. Fichera (1981), *Il governo debole. Forme e limiti della razionalità politica*, Μπάρι, De Donato.
- Εκκλησία: Επίσημον Δελτίον της Εκκλησίας της Ελλάδος, 9, Οκτ. 2000, «Συλλογή υπογραφών και δημοκρατία. Απάντησις σε αντιδημοκρατικούς ισχυρισμούς», σσ. 875-877.
- Έρευνα του Ινστιτούτου Πολιτικής Κοινωνιολογίας του Ε.Κ.Κ.Ε. για τις αξίες των νέων, εφ. *Τα Νέα*, 7-12-2000, σσ. Ν12.
- Giddens, A. (1984), *The constitution of society*, Polity Press.
- Giddens, A. (1989), *Εισαγωγή στην κοινωνιολογία*, Αθήνα, Οδυσσεάς.
- Καζάκος, Π. (2000), «Εκσυγχρονισμός έναντι λαού», εφ. *Καθημερινή*, 6 Αυγούστου 2000.
- Καστοριάδης, Κ. (2000), *Η άνοδος της ασημαντότητας*, Αθήνα, Ύψιλον.
- Λιάκος, Α. (2001), «Από τον λαό στο έθνος», εφ. *Το Βήμα*, 7 Ιανουαρίου 2001.
- Moschonas, A. (1997), «European Integration and Prospects of Modernization in Greece», *Journal of Modern Greek Studies*, 15.2, σσ. 325-348.
- Μπαλάς, Α. (2000), «Τι είναι, αλήθεια, ο εκσυγχρονισμός;» εφ. *Καθημερινή*, 11 Ιουνίου 2000.
- Οι νέοι του καιρού μας. Αξίες, στάσεις και αντιλήψεις της ελληνικής νεολαίας (1997-99)*, Υφυπουργείο Νέας Γενιάς- Ινστιτούτο Υ-PRC, 1999.
- Psomiades, H. J. - S. Thomadakis (επιμ.) (1993), *Greece, the New Europe, and Changing International Order*, New York, Pella Publications.
- Ράμφος, Σ. (2000), «Έλλειμμα και χάρι του πολιτικού οράματος», εφ. *Καθημερινή*, 3 Δεκ. 2000.
- Roche, M. (1995), «Rethinking citizenship and social movements: Themes in contemporary sociology and neoconservative ideology» στο Maheu L. (επιμ.), *Social movements and social classes*, Λονδίνο, Sage Publ., σσ. 182-219.
- Σαματάς, Μ. (2000), «Από τον λαϊκιστικό στον «νεο-εκσυγχρονιστικό» γραφειοκρατισμό: Εκσυγχρονιστικές και παλαιοκομματικές παρεμβάσεις στον κρατικό μηχανισμό στη μετα-παπανδρεϊκή περίοδο», στο *Δομές και σχέσεις εξουσίας στη σημερινή Ελλάδα*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, σσ. 150-172.
- Touraine, A. (1992), *Critique de la modernité*, Παρίσι, Fayard.
- Touraine, A. (1995), «Beyond social movements?», στο Lyman S.M. (επιμ.), *Social Movements. Critiques, Concepts, Case-Studies*, Λονδίνο, MacMillan, σσ. 371-393.

Touraine, A. (1999), *Comment sortir du liberalisme?* Παρίσι, Fayard.

Τσουκαλάς, Κ. (1983), «Παράδοση και εκσυγχρονισμός: μερικά γενικότερα ερωτήματα», στο Τσαούσης Δ.Γ. (επιμ.), *Ελληνισμός - Ελληνικότητα. Ιδεολογικοί και βιωματικοί άξονες της νεοελληνικής κοινωνίας*, Αθήνα, Εστία, σσ. 37-48.

Ψημίτης, Μ. (1996), «Εναλλακτικά κοινωνικά κινήματα: η αναζήτηση του εφικτού ανάμεσα σε υποκειμενικές ανάγκες και κρατικές πολιτικές», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 8, Νοέμβριος 1996, σσ. 17-50

Ψημίτης, Μ. (1999/α), «Η ατομική επιλογή ως παράγοντας πολιτισμικής ταυτότητας σε συνθήκες πολυπλοκότητας: η περίπτωση της αλληλεγγύης», στο Κωνσταντοπούλου Χ. κ.ά. (επιμ.), *«Εμείς» και οι «Άλλοι», αναφορά στις τάσεις και τα σύμβολα*, Αθήνα, εκδ. Τυπωθήτω - Γ. Δαρδάνος, σσ. 85-107.

Ψημίτης, Μ.(1999/β), *Κορπορατιστική διαμεσολάβηση και Κοινωνικός Έλεγχος. Ζητήματα θεωρίας για την συσσωμάτωση των συμφερόντων*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.